Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 28 вторник № 196 (14396)

1925 чылда үндезилеттингеН

Өртээ 3 коп.

Мал чеминиң белеткели—хүннүң

чугула айтырыы

Байдал дувуренчиг

Бай-Тайганың ажылагыйлары бо чылын кышка удур ниитиниң малынга 13617 тонна мал чемин белеткеп алырын планнаан. Харыысалгалыг кампания ыңда эгелээнинден бээр ам бир ай ашкан. Чайның сөөлгү айы август удавас төнер. Оътсиген чемиштиг шынарын чидирип, кадыг кургаарының кырында келген. Тараа, картофель болгаш ногаа ажаалдазының үези база чоокшулаан. Бистиң солунчуң корреспондентизи чоокта чаа ол районга барып, ажыл-агыйларның шуптузун эргээш, АҮК-түң кол агроному Кызыл-оол Комбуевич ХОМУШКУДАН интервью алган. Ону мооң адаанда киирдивис.

— Район девискээринде мал чеминиң үгенинге, ону кайы хирени белеткен ап болурунга хамаарыштыр түүү чугаалап болур силер?

— Чайгы үргүлчүлелдиг чаъстар соонда оът-сиген эрткен чылдардан эки үнген. Бир га черге онааштыр ортумаа-биле 24 центнер хөй чылдыг, 10,8 центнер чайгаар үнген сигенни, 10,7 центнер көк-суланы, 64,6 центнер силос культураларын болгаш 38,4 центнер сенажты белеткеп ап болурунуң аргазы бар. Баш удур кылган чижек санаашкыннарывыс ёзугаар алырга, 5537 тонна хөй чылдыг, 2964 тонна чаңгыс чылдыг сиген, 1414 тонна көк-сула, 2696 тонна силос культуралары ажаап алыр болгаш 2119 тонна сенажты салыр ужурлуг бис. Ажыл-агый бүрүзү бар аргакурлавырларын долу ажыглаар болза, бо сан-чурагайлар оранчок ковудээр, ниитиниң малынга чем-суурутургустунар. Малдың бажынга көрдүнген чем единицазы четчелеттинер. Мурнуку чылдарда ышкаш, өске черлерден диленир, улуг өртекбиле саттынып, хөй чарыгдал үндүрер чоруктар турбас.

— Кызыл-оол Комбуевич, бачым-чымыштыг ажыл шагда эгелээн болгай. Ам бо хүннерде байдал кандыгыл?

— Хову-шөлдерже 358 кижи үнген. 54 трактор, 27 сиген кестирер машина, 3 сиген болдүрүкчүзү, 7 пресстээр, сараат салыр механизмнер ажылдан турар дугайында медээлер бар. Ажыы-биле чугаалаарга, ажылдың темпизи аажок куду. Август айның бирги чартыы төнгүже чедир план 10 хуудан ашпаан. Эрткен чылдың ол-ла үезинде мал чеминиң белеткелин 50 хуу чоокшулады берген турдувус. «Тээли», «Бай-Тал» совхозтар каттышкаш, 1200 тоннаны белеткээн турбуже, «Кара-Хөл», «Кызыл-Даг» совхозтар 60 тонна безин чедирбээни-биле эптежири берге. Чаъс хүннүң-не чаап, ажылга шаптыктап турары шын. Ынчалзадаа аңаа сылдаглап, чарбып болбас. Совхозтарның директорлары, агрономнары сенаж салырынче күштү мөөнүзээр ужурлуг. «Тээли» совхоз 330 тонна сенажты салган турда, «Бай-Тал» совхоз август 14-тен эгелеп киргеН. «Мурнакчы», «Кызыл-Даг» совхозтарда бо ажыл саадаан.

Кол агрономнар Кара-оол Чонданов, Орлан-оол Кан-оол, Олег Монгуш эмин эрттир олутпай, үстүнден команда, албадаашкын маныаар чоруун көргүскен.

Өг-буле, аренда керээлерлиг малчыннарның шуптузу сиген белеткээр хүлээлгелиг турбуже, кирген кижилер ховар. Чайгаар үнген сигенни долгааш серилерге, ыяштарга азарынче оларны эвилледевейн келген.

Малдың тускай эртемниглери, ылаңгыя зоотехниктер ажылдаар шактарының хөй кезиин суурларга эрттирип, малчыннарны бо ажылче хаара тударын, боттары удуртуруп болдавайн турары канчап-даа таарышпас.

— Ye манавас болгай. Дүүн дөрт совхозтуң ховушөлдериниң «Тээли» совхозтуң сенаж белеткеп турар звенозунуң кежигүннериниң аңгыда, ажылдап турар кижилер көрбедивис. Ону канчаар тайылбырлап болуруг?

— «Бай-Тал» совхозтуң агроному Кара-оол Чонданов-ту бажыңындан тып ужурашканывыс. «Тээли» совхозтуң агроному Николай Кара-Донгак ховуга көзүлбээни, «Мурнакчы» совхозтуң төп бригадазынга, долгандыр сиген шөлдеринге чаңгыс-даа кижи чок болганы чованчыг-ла болду. АҮК даргазы Иван Идам-Сүрүң база аңаа чораан чорду. Ye манаар эвес. Ажылын уттуп, даамай хөөннерге алысканы ол-дур. Ынчаар ажылдаарга темп кажан бедирил? Моон соңгаар оларның ажылын хүн бүрүде контрольдап, эз-харыысалга чок чоруктар-биле шыңгыы демисежир апаар бис. «Кызыл-Даг» совхоз 1610 тонна сиген белеткээр, ында ам он ажыг кижи ажылдап турар. Хуузунда бажың тудуп ап турар кижилер, оларның дузалакчылары бо чугула кампанияның хажыызында артып турарын буруу шаап, дарый кириштирер апаар.

— Дүвүренчиг байдалды чайладыр, ажылдың темпизин бедидер дээш моон соңгаар кандыг хемчеглер алдынарыл?

— Июль айның 25-тен август 25-ке чедир чарлаттынган шалыпчы ай эреңгей болганындан идиг бербээнин маңаа баштай айтыр апаар. Ооң чогуур түннелди үндүрүп, ажыл-агыйлар, бригадалар, звенолар аразынга чарышты калбартыр. Ажылдап турар кижилерниң материалдыг сонуургалын бедирери-биле белеткээн сигенниң өртекүнезин класс аайы-биле өстүрерин өөренип көөр. Партия райкомунуң, райкүүскомнуң, АҮК-түң харыысалгалыг ажылдакчыларын ажыл-агыйларга быжыглаарын дугурушкан. Район төвүнүң, суурларның агитквартираларын, организацияларын, ажылчок кижилерни, пенсионерлерни калбаа-биле кириштирер, сиген белеткээр даалгаларын ыяап-ла күүсеттирер. АҮК-түң автобудурулгезинниң бар турар бүтү машиналарын ажылагыйларга хуваар. Дыштаныр хүннерде бүтү чоннуң шефтээшкинин организастаар. Малдың тускай эртемниглерин, малчын бүрүзүн бо ажылче хаара тудар.

Шак ындыг чай чок үеде массалыг ёзулалдар, кудалар эрттирерин шеглээрин көдээ Советтерге сүмелээр.

— Мал чеми болгаш тараа культураларының шөлдерин малга одарладыр чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле түүү бодап турар силер, Кызыл-оол Комбуевич?

— «Тээли» совхозтуң дыка хөй хойжулары тайгадан кымныг-даа чөпшээрели чокка эрте көжүп кирип келгеш, тараа, сиген шөлдериниң чанында хонгулап алган. Оларны ырады көжүрерин директору Александр Хертектен шыңгыы негээр бис. Район төвүнүң хөй инээ Ээр-Хавактың, Дөң-Теректиң сиген, тараа шөлдериниче база киргилээн. Ээр-Хавак, Тээли көдээ Советтери ону кичээнгейге ап, кадарчыларын, ээлерин торгаары чугула.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

Социал чаартылгалар

БОТТАРЫ АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГ

Бай-Тайга районда агрүлетпүр транспорт будурулгези тургустунгандан бээр үр болбаан, үш чыл бооп турар. Районга аңгы автотранспорт будурулгези бар апарганы ында албан черлериге, организацияларга, ажыл-агыйларга база чурттакчыларга-даа дыка таарымчалыг апарган. Мал чеми, өдек сөөртүрде улус оон барып каш хонук мурнай чагыг кииргеш, автомашинаны хөлезилеп алыр. Ол хамаанчок совхозтар Оренбургче дүк сөөртүрде база ындыг.

Кандыг-даа коллектив тургустунганда, оон баштайгы чылдары черле берге болур. Эгезинде чылда 30-40 муң рубль карылгалыг турган болза, ам эрткен чылдан бээр орулгалыг апарган. Бо чылдың бирги чартыында 74,4 муң рубльди киирип алган. Ол-ла үеник дургузунда пландан ажыр 1,0 муң тонна чүүктү сөөрткен. Чонга ачы-дузал чедиреринин планын барык 2 катап ажыр күүсеткен. Чолаачылар аразында сагылга-чурум илдеп-не эки-жээн. Кывар-чаар материалдарны камнап алганының чижектери хой.

Будурулгеде социал айтырыларны чедишкиннинг шиитпирлеп турарының бир чижээ болза, конторанын бир өрээлинде буфетти ажытканы. Чолаачы кижиниң орукка хүнезиннеиин алыр үүлдерин ында садып турар чорду. Кондитер аймаа, печеньелер, янзы-бүрү марканың таакпылары, сук-суы аймаа дээш эң чугула херек үүлдерни садып турар. Оон аңгыда, чамдыкта шайны хайындырып, пироги, боова-боорзакты-даа быжырып садып турар.

Коллективтиң социал хөгжүлдезинин планын ёзугаар чыл санында-ла ийи-ийи аал чурттаар 2 бажыңны тудуп, ажыглалга киирер ужурлуг, эрткен чылын ол даалганы күүсеткен. А бо чылдың октябрьда база 2 ындыг бажыңны дужаар. Оон аңгыда, адаанга 25 автомашина кирер, үстүкү каъды контора — ийи кът бажыңны тудуп турар, ону бо чылдың сентябрь 20 үезинде ажыглалга киирер. Оон соонда эрги конторага эмнелге пунктузу, чолаачылар дыштаныр өрээлдер, бичежек столовая, чүвэр өрээлдер турар апаар. Ынчангаш ажылчыннарга дыка таарымчалыг болур.

Социал айтырыгны улам чогумчалыг шиитпирлээрибиле келир чылын ясли-садты, Кызыл-Дагнын Бел аржаанынга профилакторийни тударын планнаан.

Эрткен чылда девискээриниң иштинде теплицаны ажыглалга киргеш, согуныны, морковьту, огурецти, помидорну ажаап ап, ол үүлдерни ажылчыннарга садып турар апарган. Оон аңгыда, 200 хире шээр малды база тудуп, азырап турар. Оон кыргаан дүүн саткаш, барык 2,0 муң хире рубль орулганы алган. Баштай-ла 30 хире өшкү садып алган турган, ам ол хире өскен. Ынчангаш коллектив бодунуң дузалал ажыл-агыйын тудуп турарры дыка таарымчалыг апарган.

Тээлиниң автотранспорт коллективинде шупту 69 кижи ажылдап турар. Оларның иштинден 54-ү чолаачылар. Оларны боторулга-чарылгалыг 2 бригадага үскен. Чеднишкин кижилерниң харыысалгазындан, мергежилинден хамааржыр. АТБ тургустунганындан бээр ажылдап келген Василий Бышкак, Далай-оол Ортаат, Андрей Сарыглар, Андрей Серен, Калдар Кан-оол, Буян Хертек, малчын Хомушку Чимит, чазаныкчы Шолбан-оол Күжүгет, кацнакчы Салчак Банкет-оол баштаан слесарь-токарьларның звенозу коллективинде улуг хүндүткелдиг.

Шак ындыг чедишкиннер, эки үүлдер-биле чергелештир коллективте шиитпирлеттинмейн турар айтыыглар ам-даа бар. Анаа районнуң, республиканын-даа удуртур органнарының дузазы база херек. Автотранспортчуларга районнуң удуртур органнарындан, эң ылангыя коллективтиң дорт хамааржыры АҮК-тен кым-даа келбейн, ажылын сонуургавайн турарын профком даргазы Б. Саая биле будурулгениң начальниги Д. Куулар олар хомудап чугаалаар болду.

Чамдык четпестер турзажок, бо аныяк коллективтиң районнуң ажыл-ишчилериниң идегелин, негелдезин күүседи шыдаар.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
Тээли суур.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

ХООРКОМ ПЛЕНУМУ

Партия Кызыл хоорай комитединиң эолчеглиг пленуму дүүн болуп эрткен.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинин шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хоорайның партия организациязының ажыл-херектериниң программазының төлевилелиниң дугайында айтыргны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков кылган.

Илеткелчи болгаш санал бергеннер СЭКП-ниң XXVIII съездизинин шиитпирлерин пропагандалаар болгаш амыдыралга боттандырар дээш партия Кызыл хооркому, партия комитеттери, партия эге организациялары түүү кылырын тодаргай чугаалааннар. Съездиниң хүлээп алган документилеринге дүүштүр партийжи-организастыг, кадрлар, идеология ажылдарны эде тургузуп, чаартырын, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң, национаддар аразында харылзаларны экижидериниң айтырыгларын чедишкинниг шиитпирлээрин чугулага көргеннер.

Республиканың партия организациязының отчёт-соңгулдалыг партия конференциязынга хоорайның партия организациязындан делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында айтырыгны пленум база чугаалашкан.

ПЛАНЫН КҮҮСЕДИПКЕН

Ак-Довурак АТБ-зиниң үжен алды чолаачызы беш чыл планын хуусаазындан оранчок эрте күүседипкен. Ол дугайын бүдүрүлгениң экономизи Валентина Алексеевна Кетсарапова дүүн биске дыңнаткан.

Шакур Шахмуратовтуң удуртканы автоколоннаның чолаачылары Владимир Богданов, Быттыг-оол Куулар олар 1992, Сергей Суханов, Күдер-оол Хомушку, Хензиг-оол Дүк-Хап, Владимир Рошин олар 1991 чылдың үлүүнче кирген.

КЫМ ЧЕМПИОН БОЛУРУЛ?

Тыва АССР-ниң бирги чери дээш бут бөмбүүнге эгелээн маргылдаа дугайын моон мурнунда дыңнаткан бис. Ол маргылдаа ам-даа уламчылап турар. Ында зоналарга болгулаан маргылдааларның тиилекчилери — алды коллектив киржип турар. Үк маргылдаалар найысылал Кызылдың «Совет Тываның 5 чылы» болгаш «Хүреш» стадионнарда эртип турар.

Баштайгы түннелдерден алгаш көөрге, командалар дыка «дужүткүр» ойнап турар. Оон чамдык түннелдерин көргүзерге мындыг: «Хемчик»—Эрзин—8:0, «Динамо» (Кызыл) — «Автомобилист» (Туран) —3:0, «Енисей» (Кызыл)—«Барлык»—6:1, «Енисей» — Эрзин—5:0, «Барлык»—«Автомобилист» — 1:1, «Хемчик» — «Динамо»—3:1.

Маргылдаа спортчу солун демиселге эртип турар. Ынчан «Хемчик», «Енисей» командаларның коллективтери эки түннелдерин көргүскен. Маргылдаалар дыштаныр хүннерде ол-ла стадионнарга уламчылаан. Ол оюннар-биле кады ниити түннел чемпион команданы илередип шыдаваан: «Динамо» биле «Енисей» командаларның саны дең болган. Ынчангаш бут бөмбүүнге республика чемпионун илередири-биле ам-даа ийи ужуражылга эрттирер дугайын рескурспорткомитеттен дүүн редакцияга дыңнаткан.

(Бистиң корр.)

БӨГҮН

БАШКЫЛАР ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

Бистиң республикада башкыларның август төвүлел хуралдары үргүлчүлеп турар. Бөгүн ындыг хурал Сарыг-Сеп суурунуң Культура бажыңынга болуп эртер. Каа-Хем районнуң школаларының келир өөредилге чылында сорулгаларының болгаш чаа өөредилге чылын оларның канчаар уткуп турарының дугайында илеткелди районо эргелекчизи В. А. Сатаев кылыр.

Төвүлел хуралга партия райкомунуң, райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчылары киржир. Орта район школаларының дужулгалыг башкылары арга-дужулга солчур. Ниитизи-биле чугаа шыңгыы болгаш үре-түннелдиг болур. Ораторларның чугаазынга ажылда четпестер, оон чылдагааннары шыңгыызы-биле илереттинер.

Төвүлел хуралга өөреникчилерниң интернационалчы кижизидилгезиниң, корум-чуруумнуң болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарның дугайында айтырыглар тургустунар. Оларны эдериниң аргаларын тывары, чылдагааннарын илередириниң чугулазы орта база-ла чидии-биле сайгартынар.

(Бистиң корр.).

111 ТОННАНЫ НЕМЕЙ

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цегинде Татьяна Полухинага удурткан бешки эолчээ сес айларда 7 муң 228 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүрер планын бөгүн күүседир. Айның арткан үш хонуунда 111 тоннаны немей бүдүрерин хүлээнгенин цехтиң технологу Сагид Фишматович Айгуллин чугаалаан.

МАШИНАЛАР МАҢНАЖЫП ЭГЕЛЭЭР

Ол-даа хөлчок чугаакыр кижи болду. Бо көвүргүнүң тудуу эгелээнден бээр аңаа ажылдаан. Ам ону холдан үндүржүр дей берген. Улуг-Хемниң ийи эриктерин кезээде тудуштурган көвүргүде демир-дес, бетон-биле кылыр чеже-чеже хер-хемчээлдиг ажылдар ооң ачы-буянныг холдарын дамчып эртпеди дээр. Хуусаа база узун. Енисейниң хем пароходствозунуң септелге-будурулге чериниң үстүү чарыынга чаа көвүргүг тудар болза, эң таарымчалыг чер дишкеш, баштайгы ажылдарны эгелээнден бээр ам үш чылдың эртип турары бо. А ооң бүрүн дужаалдазынга чедир үш безин ай четпес кыска үе артып турда, аңаа чораан бис. Октябрьның Социалистиг революциязы тиилээнден бээр 73 чыл болур оюнуң будуузүнде күш-ажылчы байырлалды демдеглеп, ажыл-ишчи тиилелгени чедип алырын көвүргүг тудукчулары шиитпирлээн.

Салган соруунче хүн бүрү бурунгаарлап, кызымакпай, чүткүлдүг ажылдан турар кижилерниң бирээзи бистиң девин чаа чугаа эреп чеде бергенивис монтажник Геннадий Лысов дээрзин бригадир Ф. В. Гриценко чугаалаарга, өөрүп турдувус. Эрги көвүргүден элээн кудулдур турар, оон ажыл-ишчи эстафетаны «хүлээп ап», чүгүн чүүктээр чаа көвүргүг колдуунда белен. Баштайгы эриктер тудуштурар хүлээлге күүсеттинген, аар, чиик чүүктерни аай-дедир аргыштырар ажылын арай эгелээлек. Ам ооң кырын бетоннаары, кижилер кылаштаар орукту бедидир аңгылаары, кыдыларын дуглаары артып турар. Бодаарга-ла ындыг. Көвүргүнүң чугле бодунуң узун дурту 405 метр турда белен чуве кайда боор. Кандыг-чүүдаа болза, «далаштыг» автомашина ооң кыры-биле бөгүн барык-ла кеже берип болур дизе, хөөредиг болбас.

«Красноярск көвүргүг тудуг» трестиң көвүргүг тудар 8 дугаарлыг участогунуң комплекстиг бо бригадазы 35 кижиден тургустунган. Ол хиреде ийи-ле мергежилдиг төлээлекчилери ында бактаап турар: монтажниктер, механизаторлар. Ынчалзажок «комплекс» деп сөс хөйүү сөглээр. Бетончу, монтажник, тракторист, каннакчы-даа кижи херек апарза, бирээзи бирээзиниң орнун солуп шыдаар дээни ол. Олар шупту шак ынчаар, хөйү—чаңгызы, а чаңгызы—хөйү дээш шудургу ажылдап тургаш, салган сорулгазын күүседир дей берген бо.

Сергей ХОЖУЯ.

ЧУРУКТАРДА: монтажник Г. Лысов биле чолаачы К. Бушуев; чаа көвүргүнүң ниити хевири.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ЗАПОРОЖЬЕ. Днепрорудневскиниң тудуг-шеверлел машиналар заводунуң коллективи көдээге бажың тударының бичежек хемчээлдиг комплекизин чогаадып кылган. Запорожье гидроэлектростанциязы н да миллион-миллион тонна кылдыр мөөнүнели берген чыдар хүл болгаш шлак — тудуг ажылдарының кол материалы. Моон мурнунда черже төп турган хүлүү болгаш шлакты ам цемент-биле холааш, тудуг материалы кылып турар.

СЕМИПАЛАТИНСК. Областың соңгу девискээринде хөрзүн камгалалының тарымал ыяш зоназы бар. Анаа ыяштарны арыглап кезерин ийи катап кызырган. Хөрзүн камгалалының зоназында колдуунда хады үнген. Ыяштыг зона чыл бүрүде чеди мун кубометр чедир тудуг ыяжын берип келген. Ыяш зоназы чүгле хөрзүнну хаттан камгалап турар эвес, харын хоорай чурттакчыларының дыштаныр чери болу берген. Ында немей ыяш тарылгазын чорудуп турар.

ДАЛЬНЕРЕЧЕНСК. Приморьениң ол аныяк хоорайынын чанында «Уссури» деп кооператив тургустунган. Бажын чанында огородтуг-болгаш чер участоктуг хамаатылардан көдээ ажыл-агый продуктуларын кооператив ам садын ап турар. Моон мурнунда хатдынган консерва заводун кооператив катап септээш, ажыглалга киирип, чоидан ары чигирин, ногаа аймаан садын алгаш, консервилерни, ары чигирин садыглап эгелээн. Кооперативтиң продукциязын Ыраккы Чөөн чүктүң хөй хоорайларының чурттакчылары садып ап турар.

ИЖЕВСК. Удмурт АССР-ниң ном үндүрер чери бо чылдың эгезинден бээр республиканың школаларынче болгаш уруглар садтарынче 5000 үжүглел номнарын парлааш чоруткан. Номнар-биле кады өөредилге херекселдерин, уруглар садтарынга ойнаарактарны кооперативтерниң киржилгези-биле база чорудуп турар.

(СЭТА).

ДӨВЕЛГҮ ШАКТА

ВАШИНГТОН. Перси мугулдурунда дүшкүүрлүг байдал-биле холбаштыр АКШ-тың шериниң болгаш национал гвардиязының курлавырда солдаттарын ам-даа немей келдиртир дугайында Американың Каттышкан Штаттарының шериг ведомствозу — Пентагон эткен дыштаныр хүнде дужаал берген. Перси мугулдурунуң районунче америк шериглерни болгаш хөй боо-чепсекти чорудар дугайында АКШ-тың президентизи Дж. Буш дужаал берген сөөлүнде, делегейнин дүшкүүрлүг ол районунда америк шериглериин саны амгы үеде 60 муң кижи четкен.

ЛОНДОН. ССРЭ-ниң Аэрофлодунуң ТУ-154 самолёдун эжелеп алгаш, Карачи хоорайның аэродромунга хондурар кылдыр албадалкан чепсектиг 11 дээрбечилерни ССРЭ-же дедир эгидип бээр бе азы бодунуң судунга шиидер бе деп айтырыгны Пакистанның эргечагыргалары амга чедир шиитпирлевээн деп, Рейтер агентилелдиң корреспондентизи дыңнаткан. Самолёт эжелеп турган херектеннерни байысаар истелгеге Пакистанның разведка албаныың кижилери база киржип эгелээн деп, агентилел дамчыткан. Бир эвес Пакистанның суду дээрбечилерни шиидер болза, оларны 25 чылда кижи бүрүзүнүң хосталгазын кызыыр азы дээди хемчегниң ялазын онаар.

ПЕКИН. Чурттуң демир-орук системазынга ёзулуг корум-чуруумну тургузар дугайында Кыдаттың демир-орук министерствозу дыңнаткан. Кеземчеге болгаш административтиг харыысалганы онаарынга хамаарышкан 11 муң ажыг херекти көдүрген.

(СЭТА).

Иви—тыва черниң онзагай малы

Шынап-ла, Азия диптиң төвүнде, изиг, кургаг ховулар биле тайганың кызыгаарында соңгу чүк оранныг эрес болгаш чараш мал—иви артканы база солун аа? Специалистерниң санап турары-биле алырга, бистиң ивилеривис Соңгу чүктүүнге бодаарга шыырак, улуг, күштүг. Ынчангаш ол дээрге онзагай шынарлыг мал боон турар-дыр. Бистиң ивилеривистиң продукциязы ам даштыкы чурттарже үнүп эгелээн. Тожуда Тере-Хөлдүң ивилериниң мыйызын садып эгелээн, оон долларны киприп ап турар апарган бис.

Иви талазы-биле Тыва чурту сурагжып бар чыдар дизе, кандыг-даа хөгреднг, частырыг чок. Республиканың иви ажылдыг совхозтары «Рантарин» дээр каттыжыышкында кирген, оон кежигүннери боон турар, ынчангаш даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаа тудар улуг аргалыг болган бис. Шак бо эки үүлге «Май I» совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң улус депутаты, экономист Александр Соколович Каадыр-оолдуң ролю улуг болган дээрзин айтып каалы. Мурнунда анаа октап турганывыс ивинин кургаг мыйыстарын безин ам долларга садып турар апарган бис.

Эрткен чылын «Май 1» совхоз 70 муң, «Тоора-Хем» совхоз 19 муң долларны иви мыйызындан алган. Бо чылын оон-даа хөй, харын 200 муң чедиреин планнап турар. Эрткен чылын бистиң иви ажылдыг үш совхозувустуң төлөөрин Магадан хоорайга барып, иви ажылын хөгжүдер, даштыкы-биле экономиктиг харылзааларны улам күштелдирер талазы-биле төвүлел хуралга киржип чораанар.

Бисте ивини Тожунуң ийи ажыл-агыйындан аңгыда, «Тере-Хөл» база Каа-Хемниң «Кызыл тук» («Красное знамя») совхоз өстүрүп турар. Бо чылдың январь бирээде байдал-биле алырга, ништи республиканда 8546 иви бар. Оон иштинде Тожуда 7600, «Тере-Хөлде» 875, «Кызыл тукта» 75 иви санаттынып турган. Боларның арында чүгле 30 хуузу төрүүр бооп турар.

Сөөлгү каш чылдарның дургузунда республикада ивиниң баш саны дыка кызырылган. Ол дугайында шүгүмчүлелдиг материалдарны, санал-оналдарны Тожудан Алексей Нугуурак, Василий Тамдың-оол, Дмитрий Аир-Санаа болгаш өске-даа авторлар доктаамал бижип келген. Ол чагааларның чамдыктарын СЭКП райкомунга, райкүүскомга база районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынынга чугаалашкылаан. Бир эвес Тожуда иви оъду—чаат эвээжеп турар чүве болза, Сүт-Хөлдүң Ишкиннер баштарында ындыг оттуг делгем тайгалар бар, специалистер база практик улус—хоочун ивижилер-даа ону барып көрүп, бир шинтпирни үндүрүп болур дээрзин бир автор «Шын» солунга бижээн чүве.

Иви—аажок ажыктыг мал. Ол болза эъдин, сүдүн, кежин бээр, оон аңгыда, аниаарда, иви кадарарда мунар, аргыжарының транспорту бооп турар. Ол ышкаш иви кежинден идик-хепти, эң ылаңгыя чараш, чылыг идиктерни даараар. Ивилиг чамдык ажылагыйлар ындыг идиктерни даарааш, Кызылга безин экчеп садып турганнар. А ивиниң, девин үстүнде чугаалаанывыс ышкаш, мыйызы кончуг үнелиг эм бооп турар.

Бистиң республиканың ивижилериниң мурнунда амгы үеде туруп турар сорулга болза, бо чылын оон иштиг баш саның 11125 чедирер, эрткен чылын 10680 ивилиг турар ужурлуг турган бис. Херек кырында чеже болганын үстүнде адаан бис. Оон аңгыда, дириг деңзизин бедидер, ону улам-на шыдамык болдурар, төлгүр, анай алырын көвүдедир, баш саның өстүрер, эки семиртип азыраар.

Бистиң республикада иви ажылының талазы-биле перспективтиг план ёзугаар бо чылдың төнчүзүнге чедир «Май I-ге» уксаалыг беш, а «Тере-Хөлге» ийи коданы аңгылап тургузар ужурлуг. Уксаалыг коданнарга бирээзинге-ле 1000, а садып саарар ивилердиг коданнарга 1100—1200 баш турар, бир кадарчыга уксаалыг ивилиг коданга 100, а анаа коданга 110 иви онаажыр ужурлуг. Ынчаарга кыс иви бир коданга 60 хуу, а анаа коданга 55 хуу турар ужурлуг. Бисте амдыысында чүгле 30 хуу бооп турарын үстүнде чугааладывыс.

Иви малды ажаап өстүрер талазы-биле улуг дуржулгалыглар кайы-даа ажыл-агыйларда бар. Ынчалза-даа оларның дуржулгазын эки-ле нептеретпейн турарывыс база чажыт эвес. Бир берге үүл болза—ивижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузары. Одар талыгыр ыракта чурттап, ажылдап чоруур болгай. Ынчангаш даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны быжыглап, калбарткаының ачызы-биле иви кадарчыларына таарымчалыг байдалдарны тургузар аргалыг апаар бис. Эң ылаңгыя, чылыг майгыннар, чоорганнар, радиостанциялар, кадыр-берттерге чоруур транспорт аймаан садып алырын иви ажылдыг совхозтар дугуржуп, чугаалажып турар.

Ивини өстүрер дизе, хөй, улуг күш херек. Анаа специалистерниң сүмези, дузазы канчаар-даа аажок улуг. Ол ышкаш ивижилериң күш-ажылын чаа ёзу-биле органиастаар херек. Бо талазы-биле бисте ажыл база чоруп турар. Эң ылаңгыя «Май 1» совхозтуң ивижилери ам аренда көрээзи-биле ажылдап турар. Түнел эки. Ол дугайында материалларны солунга чаш улаа паблагылаан бис.

Ам «Тоора-Хем» совхозта байдал-биле таныжып көрээлиг. Бо чылдың май эгезинде Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазы Вадим Орамбалович Оюннуң адынга Тожунуң Адыр-Кежиг суурда Шөмбүл Сотпаевич Самбуудан мындыг чагаа келген.

«...Бистиң районга ивиг мал 1980 чылга чедир барык 12 муң турган болгай. Ам бистиң «Тоора-Хем» совхозтуң чижээнден алырга, иви өзер хамаанчок, чыл санында эвээжеп тур. Мооң өлүп, чидип турарын тодаргайлап, бир хыналда кылыры черле эргежок чугула-дыр. Бистиң совхозка 1982-1984 чылдарда 3 муң ажыг иви турду. А 1989 чылда 1500 ажып турган. Эрткен чылын 406 иви хораан-дыр. Чыл санында мынчаар өлүр, чидер болза, иви мал канчап артар боор. Бөрү чиген, бөтгары чиген, читкен малдарны чүгле өлген мал кылдыр акт-документ-биле үндүр бижип турар чадавас-тыр. Бо талазы-биле тускай хыналданы чорудары күзенчиг-дир.

Хоочун ивижилер, бистер, көрүп турарывыска, амгы иви малчыннары харыысалгазы шуут чок, совхоз төвүнге келгеш, ай-айы-биле турар боор-дур. Мынчаар ажылдаарга, ээ чок малдарга чүүдаа халдап болгай-ла.

Амгы үениң негелдезин ёзугаар эде тургустунар үе келбээн чүве бе? Ивижилериң сагылга-чуруму кошкак. Суурга келгенде арагалаар чорук ам-даа үргүлчүлевишаан турар. Бо дээш кандыг-даа удуртукчу, специалист кижи хемчег албас, тоомча чок боор-дур. Ивижилер ону ажыглаап, арагалаар.

Хөлүн эрттир хөй мал чүгле аарыгдан өлген бооп турар. Тожуда ивиниң онза халдавырлыг аарыы чок-тур бо. Иви малывыс мынчаар өспейн турарга, бистериң, хоочун ивижилериң сагыш-сеткили аажок дүвүрен турар апарды. Совхоз төвүнде чурттап турар кижилериң кадарчыларда хуузунда малы көвүдеп турар хире. Бо хууда малды тодарадыры черле чугула. Хуу мал садып турар чер бар эвес. Ол домей-ле совхоз малындан тарап, хуузунда өнчүге кирип турар чадавас-тыр.

1990 чылдың бирги кварталда совхоз күрүнеге 100 ажыг ивини саткан, оларның чеден ажыы боос болган-дыр. Чүге шилип албааны ол? Совхоз черле ивини өстүрер дээш кандыг хемчег ап турарын, сорулгазы, планы чүл дээрзин хынаары чугула. Ивижилер аренда-биле ажылдап-ла турар бис дээш ивиниң продукциязын боттары баш билип турары шуут ско-та шын эвес. Күзүн ачыларга ажылчын чары безин бербес-тир. Мынчап турар болза, совхозтуң экономиказы канчап бурунгаарлаар боор.

Совхозта күш-ажылдың хоочуннары эштериниң даасканын ёзугаар бижидим».

Иви мал дээш ёзулуг-ла сагыш аарып чоруур ижиниң сеткилиниң ханызындан бижээн дүвүрээзиниг состери бо-дур. Ол бүгү шупту үндезиниг, дазылдыг. Маная бадыткал кылдыр районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының берген медээзин ап көрээлиг: «Тоора-Хемге» эрткен чылын 1417 иви турган, а 1990 чылдың январь 1-де 1396. А «Май 1-де» 200 иви немешкен болгаш ийити районда харын база мүн-не көвүдээн.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазы В. О. Оюннуң даалгазы-биле «Тоора-Хем» совхозка эвилелдиң мал ажыл кылдызының улуг зоотехниги Хеймер-оол Шыырапович Монгуш баштаан бөлүк баргаш, чагаада авторнуң бижээн фактыларын хынап чораан. Суурга специалистерниң, удуртукчуларның база малчыннарның киржилгези-биле хурал эрттирген, беседалашкан. Ам анаа чамдык эштериниң чугаазындан одуругларны маная киирээлг:

Ивижи Точка Акович Лопсан-Базыр:

— Он чыл дургузунда ивижилеп ажылдап тур мен. Специалистоо айда бир катап кээп турар болза эки. Ивиде дуюг, хөрек аарыглары бар. Аарыг дуюун чылгаарга, хөрээнге халдаар боор чүве-дир. Некробациллез деп аарыгдан ивини мал эмчилери чүгле чылда чаңгыс тарып турар, доктаамал тарып эмнээр болза эки. Бригадага мал эмчизи иви төрүп турда ыяап-ла доктаамал турар болза эки-дир.

Бисте четпес, негеттинип турар чүүл болза, тускай хептер херек, чайын чаъска кедер хевивис чок-тур. Адыг-биле демисел берге-деп турар ийин бо. Оон ыкай майгыннарывыс эрги, кыжын соок. Ынчангаш ивижилерге бажын тудар айтырыг бирги чергении бооп турар.

Бо камгалалдыг черниң ажылдакчылары-биле маргыштыг бис. Ол девискээрниң чамдыызын ам-даа биске бербээн.

Ивилериң өлүп, чидип, адыгга бастырып турары шын чүве бо. Мурнунда 1986 чылда чаңгыс айда безин 110 баш иви өлген, ол чылын барык 1000 хире иви өлген, читкен болгай. Ививистиң өспезинде чылдагаанын чагаада бижип турары шын. Чамдык улус, мен бодаарымга, хөй чыл дургузунда ажылдааш, ажылын тоовас, чалгаа апарган. Аныяктарны малчыннап көр деп чугаалажырга, ынавас боор-дур. Камгалалдыг чер талазы-биле ам-даа чугаалажыр-ла харын.

Эътке дужаар дээн ивилерни черле эки хыпап көөрү-ле чугула харын. Ол ышкаш совхозтуң ивилерин улус эккеп соп чип турары чажыт эвес.

Совхозтуң кол зоотехниги Хеймер-оол Максимович Чигжит:

— Бистиң ажыл-агыйывыска иви өстүрери аажок перспективтиг. Ынчангаш 1987 чылда Ангарскиниң эртем-шинчилел институду-биле дугуржулга ёзугаар 9781 гектар одарларны шинчиледип алган бис. Өске ажыл-агыйлар ышкаш, ивиниң мыйызындан, кежинден тураскаал белектерни, идиктерни-даа кылып, даарап тур бис. 1989 чылда 74 килограмм мыйысты дужаадывыс. Бо чылын 150 килограмм болур. Идикти бышкактан даарааш, баштайгызы болур 37-ни саткан бис.

Ивижилерге садыг базазы ажыдар болза эки. Оон аңгыда, 5 радиостанция бар. Ам шынарлыг чаа станция база херек апарган.

Иви малды өлүп хорап турары шын. Фактылар бар. Ол бир кол чылдагааны болза, Серлиг тайгазында одарларывыс ивиге таарышпас, өл-шык-тыр, изиг. Ол ышкаш чагаада бижээн ышкаш, боос малды соп чиген ивижилер база турду. Эң ылаңгыя Довут биле Эзирикпейни ол дээш шыкгыы хемчег алдывыс.

Ивижилерни арендаже киргенде, харыысалга улгаткан. Амгы үеде ивижилеривистиң эллон хуузу 30 хар чедир аныяктар [illegible] турар. Ол база эки.

Келир үеде иви улам көвүдээр. Оон иштинде төрүүр мындылар 2000 баш болур. Мыйысты ынчан 500 килограммны дужаап болур аргалыг болур бис.

Кодээ Советтиң даргазы Т. Кушкаш:

— Ивижилеривис суурга келгеш арагалап турары шын болдур ийин, эштер. Кадарбаска иви чидип, хорап турбайн канчаар. Чагаада болза, чамдык улустуң хуузунда ивилери көвүдеп турар, олар совхозтуу бооп чадавас дээн-дир. Олар читкен ивилерни тып ап турар чадавас. Владимир Букуштей, Валерий Доржу олар 2-1 чарыларлыг апардылар.

Партком секретары А. Б.-Б. Монгуш:

— Кызылга парткомнар секретарьлары-биле ужуражылга үезинде Агроүлетпүр эвилелдиң даргазы В. О. Оюн бистиң совхозка рация биле майгыннар аазаан болдур ийин. Ону кажан бээрни манап турар улус бис.

Күш-ажылчы коллектив төвүлелиниң даргазы А. А. Кол:

— Бисте чиде берген ивилерни өлген кылдыр документ кылып берип турары шын болдур ийин. Үр коданга, малга келбеске, ону бөрү чипкен-даа боор, ынчангаш актыны кылып бээр-дир. Читкен ивилер дедир тыптып кээрге, өртээн төлөп каан болур. Ынчангаш ындыг иви кадарчының хуузунда ивизи апаар.

Бисте иви малдың учёт-отчёду квартал санында дужааттынган турар ужурлуг. Оон аңгыда, ивини кадарарының норма-чижээн тодарадыр болза эки. Төрүүр мындылар бир кадарчыга 60 баш онаажыр болза, ынчан иви анайларын 100-тен 90-ны ап болур-ла.

Ивиже сагыш салбазывыс шын болдур ийин. Мал эмчилери үе-шаанда барбас, малды эмкеп, сыкыртпастыр. Некробациллез деп үүл, оок-биле канчаар демисежирин улус эки билбес, оон чылдагаанын оларга тайылбырлап бербес-тир бис. База бир чылдагаан болза, мурнунда ивижиледнп, шилиттинген кижилерни чорудуп турган, ам болза душкан-на, ынаар-ла болза кижилерни, чорудуп турар апарган бис.

Чагааның автору Шөмбүл Сотпаевич Самбуу:

— Мен болза, эш-өөр, чагааны силер бүгүдени бакка сугар дээш биживээн мен. Эки үүл болзун, биске дузалазын, бистер харыысалгавысты улгаттыраалы дээш бижээн мен. Ивиде бо бүгү четпестер малчыннарның харыысалга чогундан болуп турар болгай. Уксаажыдылга ажылы чок-тур.

Мал эмчилери база эки ажылдазын. Мурнунда Серлиг-Хемге иви аарыы турбаан болгай. Улустан негелдени-ле күштелдирер ийин. Арендаже-ле кирген бис дээш, ам кандыг-дыр? Быышкак киирбес, анай кежин дужаавас-тыр. Ивини шаанда Өдүгенге малчыннар саап турган болдур ийин. Ам чүге ону организастап болбазыл?

Манаа М. Довут ивижилериң чуруму багай деп чугаалааны. иви малды суурга эккеп соп чип турары база шын-на болгай. Ол ышкаш ивини өй-шаанда аңгылап, үспес-тир бис. Эки-лерин, багайларын бир аңгы кылыр аан.

«Тоора-Хем» совхозтуң директору Седеней Бараанович Дугур:

— Иви ажылында четпестер бар. Арагалаар-даа улустарывыс бар. Бо чугаавыс улуг ажыктыг болур боор. Хемчегларни ажылдап кылган-дыр бис. Камгалалдыг черден одар кылдыр база айтып берген, доктаал бар болгай.

Ивижилерни харыысалга чок-ла дээрі шын. Тоданчы ачылларга чамдык малчыннар водкага хөлезилеп берилтер болгай. Бо бүгү үүлдериниң дугайын ханызы-биле бодап, харыысалгалыг ажылдаалыкар, эштер.

«Тоора-Хем» совхоз ивиин өстүрер, ооң продуктулуун бедидер талазы-биле кандыг ажылдарны кылып турарыл?

Ангарскиниң эртем-шинчилел институду-биле керээ ёзугаар одарларны шинчиледип алган, ол ажылды ивижилерге, специалистерге өөредип эгелээн. Мурнунда иви кадарбайн турган Баш-Хем биле Өдүгениң тайгаларынче ивижилер көшкен.

1989 чылда «Рантарин» дээр совет-америк каттыжыышкынга кирген. Оон ачызы-биле 1989 чылда 74 килограмм эки шынарлыг, кургаг мыйысты дужаагаш, 19 муң ажыг долларны алган. Ол хире түүнүг даштыкы акшага ивижилерге тааржыр бараанныгы чагаан. Бо чылын керээ ёзугаар 150 килограмм мыйысты дужаарын үстүнде айыткан бис.

1989—1990 чылдарда керээ-биле Кызылда суйбелек болгаш чоннуң ус-шевер кылыларының шенелде бүдүүлгезинге иви кежин дужаап эгелээн. Совхоз төвүнде хууда керээ ёзугаар чамдык улус быышкактан идиктерни даарап эгелээн.

Ивиниң баш саның көвүдедир талазы-биле амгы үеде ажылдап-ла турар 9 өг-бүлени аренда көрээзинче киирген. Олар-биле 1 бригадир, малдың 1 эмчизи, 1 почтачы кады ажылдап турар. Өреге бүрүзүнге төрүүр база аныяк ивилерни деиге үлеп берген. Мооң мурнунда ийити коданга кады турган 1.5 хар назылыг ивилерни аңгылап үскен.

Совхозтуң удуртулгазы ивижилериң социал хандырылгазын экижидер сорулга-биле суурга оларга бажыннарны бир-ле дугаарында мурнады бээр деп шиитпирлээн. Амгы үеде беш өг-бүле бажыннарлыг. Тускай хепти болдунар-ла шаа-биле тыптынгаш, ивижилерге берип турар. Республиканың удуртур органнарынга каш удаа айтырыгны тургузуп турган, ивижилерге араалыг бооларны чөпшээредип берген.

Малчыннарны аъш-чем-биле хандырарывыс база улуг кичээнгейни салган. Аъш-чем аймаан кышкы үеде трактор-биле, чайын хеме-биле барып чедирип турар. Ивижилерни хандырары-биле ийи баазаны Серлиг биле Өдүген тайгазында ажыткан. Ында электромоторлар, чунар-бажыңнар, бичин ларектар ажылдап турар. Ыраккы малчыннар-биле харылзааны экижидери-биле он бир радиостанцияларны садып алган. Ынчалза-даа оларның дөртү үрелген, а «Лен» деп 6 станция четче эвес болган. Ынчангаш оларның орнунга «Алмаз», «Чаинык» деп станцияларны садып алырын дугуржуп турар.

Кадрлар талазы-биле чаа үүл болза, 1989 чылдан эгелеп, удуртукчуларны, специалистерни ивижилер ажык хуралынга соңгуп ап турар апарган. Мурнунда харыысалга чогундан мал чидиргеннер Андрей Лопсан, Владимир Иргит, Владимир Доржу, бригадир Олег Мырлаа оларны ажылындан хостаар ужурга таварышкан. Ивижилер-биле хууда ажылды күштелдирген. Мооң мурнунда кышкы үеде хөй иви чидип турган болза, ам дыка кызырылган. 1990 чылда 6 кижи ивижилеп эгелээн.

Эрткен чылдың түнелиби-биле ивижилерге 14 муң рубль немелде төлевирни санап берген.

Бо чылдың эгезинде совхозка 1400 иви турган, чылдың төнчүзүнде 1896 турар ужурлуг, а 1992 чылда 2270, 1993 чылда 2710, дараазында чылын 3350, а 1995 чылда 4050 чедер кылдыр планнаан. Оон аңгыда мыйыс белеткээри келир чылын 200, 1992 чылда 250, оон соонда 300, 1994 чылда 400, а 1995 чылда 500 килограмм чедер.

Бо сан-чурагайлардан алырга, даалга улуг. Ону чүгле кызымак күш-ажыл-биле чедип алыр. Ол дээш чүгле ивижилер эвес, а совхозтуң удуртукчулары, специалистер, хандырылга ажылдакчылары ажылдаар ужурлуг.

Иви дээрге Тываның, Тожунуң ховар малы. Ол малга бистер, тывалар, чоргаарланыр бис. Ажыл-биле чугаалаарга, девискээр талазы-биле бот-орулга-чарылгаже киргенде, хөй орулга киирип алырынга дыка-ла таарыш[illegible] невис-тир.

ШЫНАРЫН ОСКУНГАН МЫЙЫСТАР

«Май 1» совхозтуң иви малчыннары үш кезек черде үстүп алгаш ажылдап турар бис. Соруг, Бедий, Улуг-Дагның Кара-Хемде турлаглаан үш звенода үш мал эмчизин быжыглаан. 1989 чылдың марттан эгелеп ивижилерни аренда керээзиниче шилчиткен деп сураг дынналган мындыг чүве.

Арендаторлар деп аттыгдаа болзувусса, бистиң холувуста совхоз-биле дугурушкан кандыг-даа документ чок ажылдап турар бис. Чеже малды өстүрерин, кайы хире продукцияны бүдүрерин, кандыг орулганы алырын безин билбес бис. Керээ документнии кылып бээрин негээривиске, ону ам-даа соңгаарлалып, чылзып турар хевээр. Бистиң канчаар ажылдаарывыска хамаарыштыр чижек санаашкыннар кылдынмаан. Совхозтуң специалистери аренда дугайында чогумчалыг өөредилгеге дузаны чедирбейн турар. Таптаашкын үезиниң эрги ёзузу-биле бора-бүдүн ажылдан, чурттап чор бис. Ажыл-херээвисте кандыг-даа чаартылга чок-тур. Даандырган үүле-херек дээш кижилериң бот-харыысалгазы чавыс деннелде.

Оон аңгыда иви малдың мыйызы эм шынарлыг болгаш, ону чогуур өйүнде, чаш турда кезип дужаар болза, совхозка-даа, малчыннаргадаа аажок ажыктыг таларлыг. Оон хөй орулганы киирип ап болурунуң магадылалы-даа, аргалары-даа бар. Чижээ, бо чылдың июнь 22-де Магадан облазындан иви мыйызы садып келген төлээлерге 300 килограмм чаш мыйыс кезип дужаагаш, 60 муң рубльдиг орулгазын алган болгай бис.

Бо ажылды совхозтуң удуртулгазы багай организастап турар. Үүге дээрге вертолеттуң келир хүнү тодаргай билдинмес. Ивижилер бистерге июнь 16-да чедип келирин дыннаткан турду. Ол хирезинде-ле дугурушкан вертолёду наш хонук озалдап келди. Оон түүнелинде кескен мыйыс үрелип баксыраан. Вертолет ол келирде хөй кижи олурдуп алган болгаш чүгле 25 килограмм хире мыйысты чүдүрген болгай. Анаа артып калган 250 кг мыйысты кежин картааш, кадыр азар ужурга таварыштывыс. Ол хире хөй мыйыс эм болуп эки шынарын ышкынып, ирип-чыдып баксыраан. Ам оон өртек-үнезин канчаар тодарадыры билдинмес.

Бо таварылганың соонда мыйыс кезип алыр тускай кижилерни вертолет-биле манаар силер деп сураг дыннаткан. Ол медээ узамдыыса-даа, август 9-та бир вертолет ужуп келирге аажок оорүп үтүүп алдывыс. Өөрүшкү-маннайывыс вертолет хонуптары-биле кады өжүп калган. Аъш-чем аймаа эккээр дээн вертоледувусту чык доддур танывазывыс аалчылар олуруп алган болду. Ол хүн кымга, үүге-даа чедишпес арамсаар бичин далган дужүргеп. Эът, мыйыс үдүрер дээн вертолёдувус хөй улус олуртуп алган ужурунда бичин курраг мыйыс алгаш, кожавыста ивижилерже ужуп үнүпкен.

Мыйысты чогуур өйүнде кезип алган болза, 600 килограммны чайлыг белеткеп алыр арга-шинээвис турган. Кончуг-ла каражалыг болдувус. Ол хире хөй эм шынарлыг мыйыс ээ-харыысалга, хайгаарал чок чоруктуң ужуу-биле сайгартынмайн барган. Манаа бир-ле дугаарында кол зоотехник Норбу Ичин, иви малдың бригадири Александр Самбуу буруну чүктээр ужурлуг.

Бистин звеновуң удуртукчузу Надежда Чогунга, бригадир Александр Самбуу, мал ажылының бухгалтери Галина Чогдумай олар-биле сүмелешкеш, мында аарып турар ивилерни совхоз, район төвүнден эмчилер кээрге, эътке хереглаар кылдыр соккаш, чүдүрүп чорударын баш бурунгаар чугаалажып алган турдувус. Ол хирезинде вертолёт чедип кээрге, манап турган эмчилеривис чок болган.

Бо звенода 40 ажыг мал аскактап аарып турар. Анаа хүн бүрү немежип турарлары база бар. Сөөлгү үеде улуг, биче 15 мал өлген. Азыралда турар ивилер өлүп хорап турда, ону харыылаар, эмнээр кижилер анаа-ла карак ажыт билбээчиннеп, өөп эртип турар боор-дур.

Бистерниң бодап турарывыс-биле алырга фермаларже вертолёттар хөлезилеп ужударда, ону қайы хамаанчокка чорудар чорукту соксадыр. Чүнү чедиреин, кандыг чүүктү сөөртүрүн, кымның акша-хөреңгизи-биле ужударын тодарадыры чугула. Вертолётка анаа селгүүстеп, аалдап чораан кижилер боттарының хөреңгизи-биле санажырын күзээр бис.

Үстүнде бижээн хомудаднегелделеривиске совхозтуң дирекциязы солун дамчыштыр харыылап бээрин манап артывыс.

Торбит КОЛ,
Калыр-оол КОЛ.
«Май 1» совхозтуң ивижилери.

РЕДАКЦИЯДАН: ыраккы Тожунуң ивижилери иштн-хөөнүн өйген сагышсыралын «Шынга» чырыдып, солун арыгга илередирин шиитпирлээн. Чагаада бижээн турары-биле алырга, арендатор деп ат астып алгаш анаа куруг черде үүле-херек бүдүрүп турарын улуг дүвүрелбиле дыңнаткан. Алыс төнчү түүнел дээш санаашкыннар кылдынмаан. Амыдырап-чурттаарынга социал байдалаарын оскертириниң дээштиг хемчеглери алдынмаан. Эде тургустунуушкунну дүргедедириниң айтыыглары шиитпирлеттинмээн. Чаа дилээшкиннерже, чаартылгаларже орук изеттинмээн. Удуртуп башкарарының ут-шин эрги хевээр.

Эң хомуданчыг чүве: иви малдың мыйызын эм шынарлыг үезинде, чаш турда кезип белеткеп алырга бе-ни, дугурушкан хуусаазында чорутпайн баарындан хөй үнелиг продукция үрелип, баксырап турар. Ону шын кадагалап, ооң шыгжамырын экижидериниче кым-даа сагыш салбайн турар. Тожу ышкаш дошкун-ширинн агаар-бойдустуг черге ужар-хеме, вертолёттуң хонарын чогум шак ол шакта деп болчаары берге болбайн аан. Чогум-на ооң ужурунда белен продукцияны түр кала шыгжаар сран-сав, турумчуткан төнчүгешти ажылаары ивижилериң боттарындан хамааржыры билдингир ышкажыл. Оон-биле кады Тожунуң ивижилери даштыкы чурттар-биле садыглажып, бүдүрген продукциязын валютага орнап эгелээн болганда, ол садыг-харылзаа бистин экономикавыс рынокче шилчээн соонда, улам бурунгаар хөгжүлдени ап, моон соңгаар-даа калбарар апаар. Адырадыкчы хөөкнериң орнунга ам бот-тускайлан ёзу-биле бот-башкарының хөделир үе келген.

Арай деп турган, аал коданында хонупкан вертолёттуң ажыглалы сеткилинге четпейн турарын авторлар шын шүгүмчүлээн. Ынчалза-даа хөй түүнүг хөлезинни үндүрүп турган, чагыдын алганы күчүлүг техниканы совхозтуң талазындан канчаар келдиртип турарын, кандыг сорулгага дүүштүр ажыглап турарын мында тода айытпаан.

Бистер амдыызында экономиктиг бот-башкарылганын, бот-ашкаланыышкынын, рынок хамаарылларының оруунда туруп турар бис. Ындыг турбуже, арендаже киреринің мурнунда иви малдың каларчылары экономиктиг билиглер-биле ханы чепсегленмээнин ажыы-биле миниип бижээн.

База ол ышкаш совхозтуң мал эмчилери аскактап аараан ивилерже кичээнгей салбас, боттуг дузаны өй-шаанда коргуспейн турар. Ивижилериң хомудал чагаазынга хамаарыштыр «Май 1» совхозтуң улуртулгазы кандыг хемчеглер алганын дарый харыылап бээрин диледнвис.

ХОЙНУ ОДАРЛАДЫП СЕМИРТИРИ БОЛГАШ ЧЕМГЕРЕРИ

Бистиң республикада 3 млн. ажыг гектар одарлар бар. Оларның чартык кезии кышкы, часкы, күскү одарлар, өскези— чайгы одарлар бооп турар. Кыш бистин республикага, эн ылаңгыя мурнуу, барыын талага улуг хат чок, чуга харлыг, ынчангаш шээр малды одарладып кыштадырынга таарымчалыг.

Бис моон соңгаар-даа хойдан эттиң болгаш дуктун хөй нуруузун хойну чер одарынга кадарып тургаш алыр бис. Одарларын беримчези улуг. Кыш эрткен соонда, май айда, хүр, күштүг кыш ашкан хойлар эки одарлыг черлерге семирип эгелей бээр. Чилчиреп, арып, кыш ашкан малдарның денгилдези орай эгелээр. Семиртилге дээрге малчынның аргазындан, кызымаандан, одарларны ажыглап билириннден хамааржыр.

Чамдык малчыннарывыс чайын кажаага хоюн, өшкүзүн малгаштыда-ла кажаалааш туруптар. Ындыг малдың дүгү артында сазан сарыг, шынар чок болур. Чай дургузу азы күскү хүн дургузу узун дээш, эртенги серинде малын кажаалап алгаш, дек-ле ажытпастар. Оон школачы уруглары кадарып үнгеш, өттка-даа чедирбес, аал чанының сазаналы берген өдүнга тырыылай болуп кадаргаш, аалче дедир киирип эккээр. Ындыг кадатка, хайгааралта чайлаан, күзээн хойлар шоолуг-ла күш киирип дөңгивес деп чүве билдингир.

Эки ажаалда-тежээлдиг малдың артында оңу арыг, кылан, силиг болур. Чүгле кышкы эвес, а шагның кайы-даа үезинде одарларны шын шилиир, таарыштырар ужурлуг.

Тыва Агроүлетпүр комплекизин эртемге үндезилеп хөгжүдер дугайында бо чазын эртем-практиктиг конференция болуп эрткенин билир бис. Анаа одарларны шын ажыглаар дугайында чөптүг айтырыг база турган. Бистин Тес-Хемнин малчыннары сөөлгү чылдарда одарларны шын ажыглап турар апарган деп дорт чугаалап болур. Чоокка чедир-ле хой кыргылдазын манаап, изиг черге аалдар тургулады. Ам пунктуулар чайлагларда баргылаан. Дыка эптиг. Шаанда аратар мал одарын шагның үе аайы-биле үргүлчү солун турганын улуг назылыглар билир. Ол дээрге анаа эвес, ханы уткалыг, ажыктыг.

Эки кадарды эртен хоюнуң мурнунга, а кежээ соолунге чоруур боор чүве. Ол база ужур-уткалыг. Мындыг бир чижекти манаа киирейн: 1959—60 чылдарның дошкун кызы турган. Ынчангы Ленин аттыг колхозтуң (амгы Чүргүй-сол Хомушку аттыг сов. хоз) бир коданы хою чудап баксырап эгелээн. Кыштаг Берт-Даг ховузунга чүве. Ол коданның кадарчылары ажыл-агыйжы эвес, кавынгыр-тудунгур эвес, чалгаа-шуушпен кижилер болган. Малын шынгыы, хынамчалыг кадарбайн, кыжын ак ховуга кай баарыл олар дээштиг, эртен ажыткаш, ховуже чалап каар, хүндүс дуранпан олурар, а кежээ аъттыг шаап баргаш, чылгы дет, бөлүп ап турганнар. Коданы хою ниитизи-биле аажок арып баксырап эгелээн. Оон мырыкай черге-даа, аалга-даа ийи-чангыстап артып каар, өлүп эгелей бээрге, ам чүвениң ужурун билип кааннар. Оон соонда дүвү-далаш кодурдуп үнген бис. Коданга бүгү хойну эки, ортумак, багай, дендии багай деп, деңгилдезиниң аайы-биле ускеш, багайларының, адактарының ажаалда-чемгерилгезин шыңгыыратқан бис. Эң-не дендии баксыраанарын, бут кырынга тура албастаан чыгыларын суурке соортуп киирип келгеш, колхоз баштаар черинин [illegible] берген, оларның амы-тынын алырын дилээн бис. Ынчан эштер, шынаарда, ол малды харыысалгалыг-ла ажаап азыраан, хоратпаан Шынарлыг, эки чем-биле чемгерерге, чылыг черге тургузарга, удаеас-ла мал өң киирип кээр чорду. Ийи ай болгаш шуут-ла дешкилежип турар апарганнар. А мээн өг-бүлем мырыкай эң харыысыраан, мал болур-даа чилчии үзүлген хойну алгаш, азырап турдувус. Баштай шоолуг чем-даа чивес, чыдарыы-ла көвей, ишти даг-каар, диштери кагжыраар турган. Кызын азыраан соонда, ол хоювус 3 неделя болгаш, шуут-ла ыт-биле берген. Оон чоорту чемге хоптаа аажок, шуут-ла ыт-биле чем былаажыр турду. Оон өөгүп калган. Ол хоювус бистиң өг-бүленің улузун шуут-ла таныыр, суглаарга-даа, садыг-магазин-даа баарга кады чоруур болу берген. Чаптанчыы-даа аажок!

Ынчаарда бис шиви бүрүү-күзүрүмүнден хандыкылгаш, ону ине бүрүлүг ыяш бүрүзүнден кылган экстракт деп эм үүлүн ажыглап турган бис. Ону хүнделе бир хлуг шопуланты база балык үзүн берип турган бис. Ол чүүлдер арган-дорган малдың иштики организминге кончуг дузалыг-дыр деп билген мен.

Одар-белчиирде малдың кандыг байдалдының кадарчы кижи доктаамал хайгааараар ужурлуг. Эң ылаңгыя кыжын ынчаар. Кыжын дүктүг мериноос хойлар аажок арыпканда безин даштыдан көөрге билдинмес болур чүве. Тыва араттар хойнуң денгелиң көөрде, мойнуң, кудуруун, төш бажын, эгилерин тудуп көөр болгай.

Малга суг-суггат кайы хире дузалыгыл деп үүлүг база ыях бидир ужурлуг. Малдың дириг деңзизиниң 65-70 хуузу суг болур. Ханың 80 хуузу сугдан бүткен. Суг болза организмге чылгыны аайлап таарыштырарынга аажок ажыктыг. Мал чем чокта шорулар чуртта шыдаар, а суг чокта ийи-үш хонар. Аштан турган үезинде мал мага-бодунда үстүн база белоктарының 50 хуузу төнгүжеге шылаар, ынчаарга организмде суунун 20 хуузу төнерге олур. Ынчангаш мал сугну туралааны-биле ишкен турар ужурлуг. Улуг хой чайгы үеде 5 литр сугну ижер. Ынчангаш чайгы одардар суглуг черлерге болза кончуг эки.

Эки одарларга улуг хой хүнде 6-7, а аныяк хой 3-4 килограмм өттү чиир. Бо бүгү негелделерни кадарчылар билген турар ужурлуг.

Биче-оол ДОЮНДУР.
Тес-Хем район.

Фестивальдың каасталгазы болду

Польшаның төвү Варшава хоорайның мурнуу-барыын талазында 500 хире километр черде Иеленья Гора деп хоорайга кудумчу театрларының делегейниң VIII фестивалы болуп эрткен.

Ол фестивальга киржир чалалганы бистиң чуртувустан Тывада чаа ажыттынган аныяктарның шенелде театр-студиязының артистери алган. Чоокта чаа Москваның Пушкин аттыг театрынга эрткен РСФСР-ниң автономнуг республикаларының театр-студияларының «Федерация-90» деп фестивалынга эки деп үнелеткен соонда театрның үндезилекчилери — «шукинчилерге» чаа чеднишкин — бо фестивальга киржири база бир шенелде болган дээрзи билдингир.

Фестивальдың эге хүнинеринде ырак, билдинмес бир автономнуг республикадан келген театр-студиягa хамаарылга ындыг-ла кончуг эвес хире болган. А кажан театрның база бир тургузукчузу балетмейстер В. Донгактың удуртулгазы-биле баштайгы репетиция соонда фестивальдың организакчыларының биске хамаарылга, сонуургалы улгадың эгелээн.

Ол фестивальдың чылдыңпа эрттирип турар негелдези ёзугаар Иеленья Гора (тывалаарга Ивилиг-Даг) хоорайның чоок-кавызында Любава, Мирски, Ковари болгаш өске-даа хоорайларның кудумчуларында шөлдерге ээлчег ёзугаар чалаткан театрлар кээп, чонга бараан болуп, уран чүүлүн таныштырар чорду. Чоннуң аңаа чаңчыкканы кончуг, хөлчок сонуургаар, айыткан шагында улуг-аныяа чок чыглып кээр болду.

Бистен аңгыда Швейцария, ГФР, Англия, Норвегия, Голландия, Франция, Италия болгаш Польшаның бодунуң коллективтери киришкен. Совет Эвилелиниң адын камгалап бистен аңгыда Узбекистандан «Маятник», Москвадан «На досках» деп театр-студия коллективтери киришкен.

Аныяктар театрының репертуарында театржыткан улуг сам болгаш япон драматург Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп шинзи кирген.

Ылаңгыя театржыткан улуг самны балетмейстер В. Донгак тургузуп белеткээр дээш кызымак ажылды чорутканын демдеглээр апаар. Ниитизи-биле алырга, театрның шупту киржикчилери шудургу, чогаадыкчы чоруун көргүскен.

Оларның ажылы халас барбаан дээрзи фестиваль үезинде чыглып келген улустуң үнелелинден илерээн.

Чөөн чүк культуразы оларга элээн солун бооп, фестивальдың база бир чаа талазын илереткен болгаш моон соонда болур фестивальдарга Европа, Азия уран чүүлүнүң культуразын таныр, билип алырынга салдарлыг болган дизе чазыг болбас.

Ол хүннерде польша телевидение болгаш солуннар бистиң театрның көргүзүүн «фестивальдың каасталгазы» деп дамчыдып турганын оргкомитеттиң ажылдакчылары биске дыңнадыр, очулдуруп турду.

Келир чылын сентябрьда болур фестивальга база барып киржир чалалганы берип, сагындырды. Аңаа кызымак белеткенир апаар.

Сөөлгү үеде чүгле бо театрның чедишкиннери дээш эвес, а «Азия төвү», «Тыва» ансамбльдер делегей чергелиг фестивальдарга киржип турары улуг чедишкиндир. Бир-тээ ындыг болганда, уран чүүл ажылдакчылары аңгыланмайн, аңгы-аңгы жанр бүрүзүн эки сайзырадырынга демнежип, бот-боттарынга дузалажып ажылдаар болза эки, ооң-биле кады оларга материалдыг дузаны чедирери албан дээрзин билип тур бис.

Мен бо фестивальга база элээн сорулгалыг барган мен. Бирээде, Тывада чүгле театр эвес, «Мөңгүлектиң сыры», Кара-дуруяа», «Амырак», «Тыва», «Саян» дээн ышкаш ансамбльдер-ле хөй. Оларның киржикчилерин Европа чурттарыныңе чүге чорудуп болбас деп. Ону ынчаар кылыры ажыктыг. Ийиде, Тывага база ындыг чижектиг фестивальдар эрттирениң арга-дуржулгазын өөренип көөр үези черле келген.

Моон ыңай-даз чаа аргаларны өөренип көрүп турган, улустар аразында культура харылзаазын быжыглап алырынче, оларның найыралын доңнаштырарыңе угланган ажылды чорударын планнаар бис. Акша-хөреңгеле бергедежир боор бис, ындыг-даа болза, ону боттандырары эргежок чугула.

Чылгычы ОНДАР.

Тыва АССР-ниң культура министри.

ЧУРУКТАРДА: фестиваль үезинде.

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИР

Ассоциация чөвүлелиниң кежигүннери бот-боттарывыстың аравыста эп-найыралдыг, билчип ажылдап турар бис. Бо чылгы планывыста күш-ажылчы коллективтерге ужуражыышкыннар арбын. Оларның баштайгызы Хову-Аксы суурга эрткен. Бижикчилерге бүзүреливис читкен деп турза-даа, домей чон чедип келген. Сезен ажыг кижиниң аразында орус чон чок болганы хомуданчыг. Залдың бир чартыында хос олуттар оларны манап турганзыг болган. Бир эвес келген болза, бистиң херээжен чогаалчыларны көргеш, найыралдугайында шүлүктеривисти дыңнааш, бир янзы бодалга кээр турганнар.

Бо суурга бичин шаамда кээп турган меңи. Кайгамчык чараш бойдустуг бо черге эптиг-демниг чурттавас арга чок. Баштайгы ужуражыышкын боорга, чон мурнунга үнүп, арын чазыктырары ындыг-ла белен эвес. Чогаалчылар дүвүреп-даа турду. Эскерип орарымга, залда орар улустуң арны частып, дыка кичээнгейлиг апарган. Чылыг хамаарылга бар-дыр деп билгеш, ооңумнап, билчилгеже, найыралче кандыг сөстер-биле кыйгырарын бодай берген мен.

Кежээни баштап турган ожвивис Эмма Цалагова осетин сөөктүг. Ырак Кавказтан чедип келгеш, Тываның ырак булуңнарынга чаштарны өөредип чораан башкы кижиниң сеткили ооң «Тывага» деп шүлүүнде илереттингеп. Тыва чонга бүгү талантызын бараалгаткан Светлана Козлованың тыва дылга ырлаанын, чылдарбиле шылгаттынган демни улам быжыглаар дугайында чугаазын көрүкчүлер адыш часкап хүлээп алды. Оон улаштыр аныяктарывыс Нина Принцева, Саяна Ондур лириктиг шүлүктерин номчаан. Черле кижи бүрүзүн сонуургал-биле дыңнааныын борта демдеглекседим. Шүлүктер номчаан соонда-ла, ыраажы Вероника Чооду херээжен чогаалчыларның шүлүктеринге бижээн ырларны ырлап турган. Концертмейстер — Тамара Даваа.

Бо удаада орус, тыва дылдарга очулгалар эвээш болган. Бот-боттарын билчиринге, байытчырынга очулга дузалаар. Моон соңгаар ону көөр болза эки дөп бодадым.

Чон бисти эки хүлээп алды. Адыш часкаашкыннары дыңзыг, сеткилинден хүлээп алганы илден. Шүлүкчүлерден аңгы ыраажывысты база. Вероника боду шүлүк база бижип чоруур. Ооң-биле Моолга-даа кады чоруп турдувус. Кайгамчык үнүг артист. Чоннуң сонуурган турарын караам-биле көрүп чордум. Чүгле алдарлыг ат чок, ол хомуданчыг.

Хову-Аксында ажылдап турар бистиң ассоциация чөвүлелиниң кежигүнү Калдар Каадыр-оол бодунуң шүлүктерин номчуду. Ажылчын корреспондент, башкы Корода Оюн дораанна дөрт херээжен чогаалчыларга баштак тураскаадыларны биожий каапкан. Бо суурда эгелеп чоруур авторларны база танып тып алдывыс. Боондак чечээвисти эң биче кыс уругга сундувус, ол соонда чогаалчы болзун дээш.

Эртенинде база таныжылга, ужуражыышкыннар уламчылаан. Чогаалчылар келген деп дыңнажып каапкан, келгеш айтырыгларны салып турду. Чүге ужуражыышкынга келбединер деп орус чэндан айтырарымга, чамдыызы дыңнаваан-даа боор, чамдыызы чүгле тыва дылга чүве деп бодадывыс дээр. Таптыг чарлап дыңнаткан турган болза эки турган.

Садыгга, кааа-даа көөрге, орус, тыва уруглар, улуг улус каттыржып чугаалашкан, нады хөөрешкен турар чорду. Бир чеден хар ашкан орус ирейдеи чоруур деп тур силер бе деп айтырдым. Дөртен ажыг чыл чурттап келген төрээн черим апарган черден чоруваас мен дидир. Кижилер аңгы-аңгы болур. Бис автобуска чоруп орган көөрүвүске, шупту орус, тыва кылдыр кожа-кожа олуруп алган болдувус, бодувус безин ону билбээн бис. Шуптувус угбашкылар дег хамаарылгалыг бис. Бисти чүгле уран чогаалга хандыкшыл каттыштырбайн турар, сагыш-сеткилди деми оон күштүг. Бодувустуң бо үлегер-чижээвис-биле найыралды бадыткаар ужурлуг бис.

Орустар, тывалар ам-даа бот-боттарывысты билишпес хире бис. Моол улустуң бойдуска камныг хамаарылгазын магадаан мен. Олар чечек безин чүлбас, мөзү-шынары дыка бедик. Тыва чоннуң чаңчылдары аваа чоок дээр-дир. Бистер, орустар, ону чүге хүндүлеп, өөренип көрбес бис. Орус чоннуң чаагай чаңчылдарын чеже дээрил. Кайы-даа нацияда кижизиг чорук хөй, ийи-чаңгыс фактылар ону дуглан шыдавас.

Мени тыва өг-бүле бажыңынче чалады. Тыва улустуң чаңчылын ёзугаар суттуг шай-биле хүндүледи. Ийи аяқты ижер деп база билип алдым.

Тыва чон хүндүлээчел, чымчак сеткилдиг чон. Ийи-чаңгыс кым-бир кижи менче анчыг сес сөглээн-даа болза, хоюг, кара-каактарлыг тыва чогаалчы кыс эштеримни бодап кээримге, ол хомудал эстип каар чораан. Кандыг-даа бергедээшкиннер турза, шын тиилээр, кижизиг тала ап үнер деп бүзүрээр мен.

Любовь БАТУРИНА.

БАЙДАЛ БАРЫК ДӨМЕЙ

Каш хонук бурунгаар Барнаулдуң эмчи институдунуң студентизи төреливис уруг оортан чедип келгеш, Кызыл хоорайывыстың өзупсайзырап турарын өөрүшкү-биле сеткил ханган чугаалап орду. Куш ужар бедиктен херекчок, анаа-даа таваар базып чоруурга, кижи караанга бир илдигер чүве — шында-ла ында-мында бедик, чавыс тудуг. Мен ол хүн «чазактың саралазынга» саадавадым. Килдистиң ай планында айытканын ёзугаар чамдык тудуг объектилеринде тудуг материалдарының кадагалалын, шыжамырын, ында ажыл-иштиң чоруп турар байдалын хынап көөрү-биле бажыдан эртежик базып үндүм. 4-кү микрорайондан Парлалга бажыңынга чедир ындыг-ла узун эвес, кыска орукка хөйдаа, эвээш-даа эвес, а дөрт тудуг шөлдеринге кире дүжер аргалыг болган мен.

Баштай барган черим — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң тудуу чүве. Ол эмчи училищезинден ырак эвес, мурнунда дазыр шел турган эзи черде бедип үнүп эгелээн. «Ийи уштары — үш, чогум ортузу дөрт каът болур эмнелге бо» дээш бригадир Кызыл-оол Биче-оол оон төлевилелин сонуургадып көргүсту. Шында-ла, ол бир тускайлан, онзагай хевир-көрүштүг оран-сава болуру иле. Ам бирги каът элээн бедип үне берген. Ону улай тудуп тургузарынга эргежок чугула тудуг материалдары-биле болур-чогуур кылдыр бригада хандыртыынан: туйбу, каттар аразын шывар кылдыр эптеп каан плита соңга, хаалга быжыглаар хер-херексел, цемент... Элээн хөй хааржактыг кадагны тускай аңмаарда шоочалап каан. Хүүрек, балды, маскалар база ында. Цемент база-ла үгектиг. Артыы чартыында ажык талазындан хереглээр шаа-биле тудугжулар ап турар. Чүгле тудугжулар эвес, а күзээн-не кижилер база... Ылаңгыя бо септелге ойу — чайгы үеде. Тудугнуң 4-кү микрорайон чурттакчыларының төпче, Титов кудумчузунда «калбак хереглелдиң» садыынче баар кызыы орук аксында турары эпчок чыткан херек чүүлдерни аптарынга дөгүм бооп турары чугаажок. Ам ажык шөлде, ам орук кыйыы черде турар тудугга танныыл эргежок чугула херек болгу дег. Оон чок-барының дугайында тодаргай харыыны бригадир К. Х. Биче-оол корреспондентиге бербээн.

«Кызыл тудуг» эргелелиниң ол бригадазындан чораан № 81 тудуг эргелелиниң В. Ондарга удурткан дашчылар бригадазының ажыл-ижи-биле чоок таныжар аргалыг болдум. Олар № 15 школаның чоогунда Рабочая кудумчузу-биле уннаштыр 66 аал чурттаар бажыңны тудуунда хаара тутпунган болду. Баштайгы чартыы барык белен. Ооң бешки каъдын бүрүн салып доосказ, өске талазын тудуп эгелээр. Ында оңгарны каскаш, чер ажылдарын кылып каан. Чаа 1991 чыл үнгүжеге адаанда хлеб, сүт магазинниг бажыңны, ханаларын холдан үндүрер дээш тура-сорунтуг ажылдап турарлар. Тудуг материалдары-биле хандырылга, ооң шыжамыры-даа чогумчалыг дээрзи каракка көскү. Тудуг материалдарын чедип ап, чагыг киирип турар черзер харын хөй янзы. Ол херекчок, ырак-чоогу база бар. Чижээ, дээвиир дугларынга херек кезек үүлдер Ак-Довурактан кээр. Оон, демирбетон заводундан, «Элегес» туйбу кооперативиниң Кызылда филиалындан, бажыңтудар комбинаттан автомашиналар соңнуг-мурнуг кээп, чүгүн дүжүрүп эгелей бердилер. Мурнундаа чедирип эккелген туйбу, демир-дес аймаа, цемент, элезин тускай турар, чыдар туруштарлыг. Кежээ оларны камгалап-карантааары-биле тудугжуларны танныыл солуур.

— Ынчанмааже хоржок, харын-даа ам бис хоорай иштинде туруп турар-дыр бис. Кажан хоорай кыдыынга турувўста мырыңай дузажок чүве. Бичин оолдар кранче үнер, соңга, хаалга үрээр... Кылбазы чок. Ам ап чүвү алыр деп. Ынчалзажок септелге кылдынган, чайлагда (дача) бажың-балгат тутпан улустан кичээнмөзеже хоржок. Элезин, сай-даа болза ап чыдар боор чүве-дир, көөрге. Цемент дугайында чугаалаан-даа ажык чок. Кажан бажыны хүлээдип, ээлеринге дулгүүрлерни үлээр дей бергенде алыр-тудар үүл-улам көвүдээр. Тудуг материалдары-даа, хүн бүрү хереглеттинин болур хер-херекселдаа. Ынчаарда ёзулуг «чүс карак херек» деп, бригада кежигүнү, мурнакчы ажылдыг дашчы А. Монгуш чугаалады.

Ынчап тура Селен төп каан чыткан элезин, чап-чаа эккеп каан дой, дөө сарайда цементини холааш, А. Чооду туйбу салып хоюдугну белеткей берди. Шак ынчаар бир чамдык тудуг материалдарын боттары белеткеп, кылып аар улус болду. Дунзаалакчы Егор Мистриков кезек чиңге хоолайларны одура кескеш, чогуур черлериниң дөрбелчиней тудуштуруптарга, каттар аразын быжыглаар арматура белен болу берди. Бо тудуг кеззэн өскээртен эккелбес, ону борта шыгжап, кадагалаваас, удур кылып алыр болдулар.

Төптен чуурга баштай Гагарин, оон Титов кудумчузу келир. Ийи кудумчунуң ийи аразында солуп тудуглар хөй. Москважылардың баштайгы туткан, Кремль ханаларынга өөнеш школазы, хөй аал ишти чурттаар баштайгы «ыргак» бажың, хуу кижилериниң акша салыышкынын киирип тургаш туттуруп алганы баштайгы кооператив бажыңы... Ийет, баштайгы. Ам бо баштайгы, панельден эптеп тургаш кылган, барык тудуу дооступ турар 9 каът бажың. Ооң бедик, чаагайынга чүгле чанында кран-на эннежир. Бир-тээ, панельден эптеп тургаш тудуп тургузар чүве болганда, туйбу бажыңга бодаарга, ооң «богу» эвээш. Бар чүүл: тудуг кезектери, хер-херексел эптиг чыгдынган. Харын барза-барза, цемент шыгжаар склад чок болуп турар. Хөй шоодай цементини Красноармейская кудумчу талазында бир хана баарында аңаа чыып каан. Барык-ла ажык дээр адаанда. «Ленинград бажыңы» деп адаар бо бажында оон келген тудугжулар, үш революцияның кавайы дирткен, тудуг-суур талазы-биле эвилелде сурагжаан улуг хоорайга тудугжу мергежил чедип алыры-биле өөренип турар бистиң чаңгыс черчурттугларывыс — оолдар, кыстар хаара туттунган ажылдап турар.

Республика типографиязынын тудуун «тускай контингент» деп адаар бистиң ындыг «ырак эвестен келген» улузувус тудуп турда, ажыл шору чогумчалыг чоруп турган. Кандыг-бир чылдагаанның үржуундан оларны ол ажылче хаара тутпастаанының ужурунда ында хайнығып турган ажыл-иш ара соксаан. Таптыг сегирип алыр болза, тудугну холдан үндүргүже эвээш үе керек. Чеже-чеже хонук туржук, ай, чыл оттур аңаа турар чаңгыс кран безин бо үе иштинде чеже хемчээлдиг ажыл-ишти кылып, бүдүрүпкү дег болду. Ам ооң шимчээр оруун барык көзүлбес кылдыр оътсиген дуй апкан, боду хүндеп, чаъс-чайыктан дадара берген шимчеш дивейн, турза турар. «Эзэн чок» тудугда чүү боор. Сери адаанда цемент мун-не ажырбаан, а ооң даштында бир каш шоодай шагда-ла өл-шыктан дашталып калган. Бузулган туйбу безин бир оваа. Эзлиг тудугларда хайгаарал четпес турда, эзэн черге кижи кымга, чүнү чугаалаар ...?

Седип МОНГАЛ.

Дүвүренчиг медээ

ШКОЛАЧЫЛАРНЫ КАЯА ЧУРТТАДЫР БИС.

Чөөн-Хемчик районда Хорум-Даг ортумак школазынга июнь 14-те район архитектору М. С. Монгуш, Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң тудуг секторунуң эргелекчизи В. Д. Кавалай, районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи турган А. Б. Монгуш болгаш № 1 АКМК-ның участок начальниги А. Н.-Д. Ооржак олардан тургустунган комиссия школа, интернат болгаш столоваяның техниктиг байдалын хынааш, моон соңгаар интернатка, столоваяга уруглар киирерин шуут хоруп каан.

Школаны 1941 чылда туткан, аңаа капитал септелге кылбаанындан, а интернат болгаш ооң столоваязын 1940 чылда ажыглалга киргениннен оларның шалазы, ханалары, дээвиирлери үрелип, үндүрүк-киирик апарган. Комиссия кежигүннери 1990-91 өөредилге чылында уругларга чаа интернатты дарый туттуруп бээрин аазаан.

Бааза бүдүрүлгези болур «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы-даа, үстүкү албан черлери-даа чайын сагыш салбайн келгениннен бо хүннерге чедир интернаттың таваа безин салдынмаан. Тудугта ажыглаар материалдарның чартыын районнуң үлетпүр комбинадындан ол-бо организациялар-биле машина-техниканы дугуржуп алгаш, сөөртүп эккеп алганывыстан бээр ай ажа берген.

Школаларга удавас чаа өөредилге чылы эгелээр. Аңаа белеткел шыырак болур ужурлуг. Бистиң школаның интернадынга чурттаар уругларның 40 хуузу малчыннар ажы-төлү болгай. Өөредилге эгелей бээрге, оларны кааа, кандыг байдалга чурттадып өөредир ирги бис? Тудугну кылыр ужурлуг № 1 АКМК, бааза бүдүрүлге болур «Чыраа-Бажы» совхозтуң администрациязы бо талазы-биле кандыг харыы бээр ирги?

Алек МОНГУШ.

Школада ажыл-агый эргелекчизи.

Специалистиң сүмези

Малга шынарлыг чемни белеткээр

Агаар-бойдустуң таарымча чок чоруундан мал чеми белеткээриниң темпизи куду, ооң шынары чамдык ажылагыйларда багай бооп турар.

Белеткээн чемниң шынарын, чемзиг чоруун чидирбес дизе, ону шын кадагалап шыгжаар херек. Ооң бир аргазы болза, химиктиг арганы ажыглаары. Сөолгү чылдарда ол арганы ажыл-агыйлар калбаа-биле ажыглап турар апарган. Республиканың минералдыг чемнишчидилге шыгжаар баазазында 104 тонна натрий пиросульфиди, 35 тонна бензой кислотазы, углеаммонийниң 68 тонна дузу бар. Бо үүлдербиле сигенни, силосту, сенажты холуп алырга, үрелбес болгаш шынарлыг болур дээрзин специалистер эки билир. Ындыг турбуже, Каа-Хемде «Енисей» совхозка консервантыларны шуутла чедире бээрге, ону алыындан ойталаан. Моңу чүүнү-биле тайылбырлаарыл? А «Россия», «Куш-ажылдың хостуу», «Революцияның чалбыыжы» совхозтар консервантыларны ажыглап билир.

Консервантыларны шын ажыглаарга үнүштүң чемиштиг чоруу 10-15-ле хуу кудулаар. Химиктиг консервацияның ачызы-биле чаъстан өл-шык, шынары кудулаан-даа чемни үр үеде шынарлыг кылдыр шыгжап, кадагалап ап болур. Ынчангаш ам чаъс-чаашкынныг бо кузун бо арганы черле калбаа-биле ажыглаар аргалыг бооп турар-дыр бис. Совхозтарның удуртукчулары, чер ажылының специалистери чаъстыг дээш мал чеми белеткелин саададып, чылдагаанная турарлар болгай. А ол хиреде бо арганы чүге ажыглап болбазыл?

Бензойлуг кислота-консервант силоска иринди бактериялары тыптып кээрин болдурбас, ол ышкаш сенажты дүдүтпес, инектин сүткүр чоруунга ажыктыг бактерияларга колдуунда хора чок. Шак ол консервантының ачызы-биле ой-тап ажыктылыг силосту ап болур. Бир тонна ногаан массага 2-3 килограммны-ла чажып, холуп алырга четчир. Шак ынчаар холаан силосту салып доосканының соонда 2 ай болгаш малды чемтерип эгелээр.

Натрийниң пиросульфиди дээрге ак азы сарыг өңнүг, күгүр газы чыттыг дус-тур. Ону мал чеминге чашканындан күгүр газы тыптып, ол газ мал чемни үр үеде шыгжаарынга база шынарын камгалап арттырарынга ажыктыг болганда, силос азы сенаж оңгарын дүргенне долдургаш, ону ыяк кылдыр дугларр. Бо консервантының база бир онзагай шынары үүл дизе, үнүш-биле холушканындан глаубер дузу тыптыр, а ол дус малдың чем хайыдырар органнарынга дыка ажыктыг. Ол ышкаш чаш малдың доругун өзеринге база улуг дузалыг. А күгүрниң ачызы-биле белоктар тыптыр. Натрийниң пиросульфидин бир тонна ногаан массага 3-4 килограмм онаажыр кылдыр хүлүүр. Шак ынчаар белеткээн мал чеми хөй чигирлиг болгаш амданныг болур.

Мал чемин шак бо бүдүмелдиг ачызы-биле шын консервалаарының кол негелдези болза, силостап турар массага ону шын хемчээли-биле холуп алыры. Консервантының ажыктыы — силос оңгарларын дүрген долдургаш, таптай бастыргаш, дуглап алыры. Ону пленка азы саваң-биле дуглаар.

Малдың рационунга кирер бир ажыктыг бүдүмел болза фосфор диаммонийи болур. Чүге ындыгыл дээрге фосфорну малдың организми дыка эки шингээдип алыр, а ылгалып үнген аммиак саваңны, тарымал тоорукту силостаарынга аажок ажыктыг, оон түүнелинде силос ажыксыыр, шынары экижиир. Өскээр чугаалаарга, шак ындыг немелде-биле холуй салган силос фосфор база протеин-биле аажок байлак болур. Фосфор диаммонийин 1 тонна ногаан массага 4-5 килограммны холуур.

Силоска хээндектээн саванны холуп алырга, сигениң, үнүштүң хандызы аңаа сиңер болгаш чемниттиг шынары шоолуг читпес. Силос эмин эрттир база ажывас. Холумак чемниң шыгы 75 хуудан кудулаваын дээш ногаан масса 100 килограмм турар болза, аңаа 20 килограмм саваңны хээндектеп холуур.

Бистиң чамдык ажылагыйларывыс ногаан массаны саваң-биле кады холуп алырлар, а силостаарда саваң биле ногаан массаны араараынга салып алыр болза эки. Баштай-ла силос оңгарының дүвүнге саваңны 80-100 сантиметр кылдыр чаткаш, ооң таптааш, ооң соонда ногаан массаны 25-30 сантиметр кылдыр салгаш, база катап таптаар. Оон чоорту аралаштыр салырда, саваңның каъды чугалаар ужурлуг. А силос оңгарының эң үстүкү каъды 50 сантиметрден чуга эвес, чүгле ногаан масса болур ужурлуг. Үстүкү каъдынга ыяапла дус чажар азы консервантыларны чажып каааш, ыяап-ла агаар эртпес кылдыр так дуглаар.

Силоска азот биле фосфор хөй болзун дээр болза, силостап турарывыс 1 тонна ногаан массага 3-4 килограмм фосфор диаммонийин чажар.

Амгы үеде мал чеми белеткеп алыры берге болганда, кижи бүрүзү-ле тургустунган байдалдан канчап-чооп үнерни бодаар. Ногаан масса эвээш чүве болганда, саваңдан аажок эки чемни малга белеткеп ап болур. Тараа культураларының саваңын болбаазыратпаска, оон чемниттиг шынары куду, мал эки-ле чивес болгай. Чүге дизе саваңда витаминнер барык чок, протеин үүгле 2-5 хуу, кургаг саваң сөөктелчек болур. Ынчангаш ындыг саваңны мал чеми кылдыр ажыглаарда эки болбаазыралыр. Кандыг аргалар барыл ынчаш? Өске чемниттиг үүлдер-биле холааш, силостаар. Химиктиг бүдүмелдер холуп турган, азы бустуң ачызы-биле болбаазыралыр, чымчадыр. Саваңны аңаа оңгарга 200-300 тоннаны силостап ап болур. Эки тырылын дээш саваңны 3-5 сантиметр кылдыр хээндектеп алыр. Массаны деңдески кылдыр чымчадыр шыгыдар, оон эки тырыыр, негелде ёзугаар компонентилерни база-ла деңдески кылдыр чажып каар. Саваңны дүн-хүн чок таптап турган, 3-4 хонукта доозар. Шак ынчаар таптааш, оңгар доларга, пленка-биле шыпкаш, кырындан база катап аңаа саваң-биле шып каар.

Саваңны силостаарының чамдык аргалары:

№ 1. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2-1,5 тонна суг, тараа кудуруундан тырткан 40-60 килограмм далган, мал чеминге херек фосфор диаммонийин 10 килограмм, 10 килограмм дус, 10-15 килограмм тырткан сүт. Шак ындыг арга-биле салган саваңның эң кырында каъдын 1 дөрбелчин метрге онааштыр 0,7-1 килограмм бензой кислотазы азы натрийниң пиросульфиди-биле чаштырар.

№ 2. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2 тонна суг, тараа кудуруундан тырткан 40-60 килограмм далган, мал чеминге херек фосфорнуң 10 килограмм диаммонийи, 10 килограмм дус, 180-200 литр тырткан сүт. Үстүкү кезээн база-ла № 1 аргада ышкаш ынчалдыр чаштырар.

№ 3. Хээндектээн 1 тонна саваңга 1,2-1,5 тонна суг, тараа кудуруундан тырткан 10 килограмм далган, мал чеми фосфорнуң 10 килограмм диаммонийи, 10 килограмм ижер дус база ПМБ маркалыг «Казахсил» дээр 3 килограмм бактерия препараты. Ону 3 килограммны 2 литр сутта холааш, массаны деңдески кылдыр чаштырар.

Аргазы: хээндектээн саваңны шывыглыг оңгарга 40-40 сантиметр кылдыр салыр. Ол аразынга тараа артынчыларын үүрмектээш, ооң кырындан чажар, ооң соонда фосфорнуң диаммонийи, дус, тырткан сүт холумактыг состав-биле шыгыткаш, тракторлар-биле бир хонукта (дүн-хүн иштинде) таптап бастырар. Бир эвес бензой кислотазын аңаа хереглээр апарза, ону тараа артынчылары-биле кады чажар.

Оңгарны ынчалдыр долдургаш, пленка-биле шывар, кырынга 30-35 см. саваңны чадар. Оңгарны 3-4 хонукта долдуруп кээр, ооң соонда 1-1,5 ай болгаш ооң-биле малды чемгерип эгелээр.

Саваңны борбаандылаары. Бо арганың ажыктыы чүл дээрге саваң бо таварылгада өске үүлдер, бүдүмелдер-биле деңдески холужар. Саваңның клеткалары чымчаар, ынчангаш малдың организми ону шингээдип алыры белен апаар. Борбаанды кылыр камера изиг болганындан саваң база аңаа холуур үүлдер арыг болур болгаш мал ону чигеш, аарыас болур.

Борбаандыны кылырда 700 килограмм саваңга 300 килограмм тараа кудуруу, фосфор диаммонийин 8-10 килограммны, 10 килограмм дусту, 2 грамм кобальтхлорну, калий-иод таблеткаларны 75 борбакты холуур. Саваңдан шак ындыг составтыг 1 килограмм борбаандыда 152 грамм протеин, 6,3 грамм кальций, 5,9 грамм фосфор бар болур.

Екатерина АЮШИНОВА, Светлана ХАПЛАК.

Химизация станциязының специалистери.

САГЫЖЫМ САРГЫДЫ

Мээн төрээн черим — Хендерге, шынап-ла, делгем, чараш. Чайлаг хүрээзиндеи эгелээш Хову-Аксы, Оңгажага чедир. Хову-Аксы, Ак-Тал, Каък дээрге-ле, Хендергениң кезик-чартык аянары турган черлер-дир. Хендергежилер Чеди-Хөл тайгазын Башкы-Тайга дээр. Хендерге бажын Үш-Моорук дээш хүндүлеп, ак чемин, хайындырган шайын чажар чораанар. Сөолгү ийи чылда Хендерге хоолендир өрттенген. Кым өрттеткенил? Мээн чонум төрээн черин үүге өжүрүп албаанын?

Төрээн черинге ынаа ээрге-ле, ун черин камнаары, карактаары, улам чечектелдирери. Өрт-халап болур болза, өжүрери-биле бүгү эр-хераажен кижилер үнери чүүл. Күстүн куу сигени Могайга, Сузутуга, Баян-Талага, Хендерге бажыңга өрттени бээрге, улуг когарал чокка өрт өскүп күштелбээнде, машина-тракторлуг, аңдазын, хүүректерлиг өжүрүп чордуар чоп. Төрээн чурттуң кырын кара ыштар шуглап, эр-мекин, курт-ымыскаяктарны, мал, ан одарларын чер-черн-биле өрт чип турда, «ижээп» орарга хендергежилерни, силерлерни, чон кончуглары дээрден башка ... чүве чугаалавас-ла болгай. Сагыжым аарыды.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Ном болгаш номчукчу

«АК-КӨК ТЫВА»

Бистиң байлак бойдус чурумалдыг Тывавыска аалчы болуп келгеннер өөрүшкүзүн илергейлеп чанарлар. Шынап-ла, кататтынмас каас-чараш бойдустуг булуннар-ла хөй, ылангыя Тожуның девискээринде эгээртинмес элбек байлакты, каш чүзүн аңмеини, бадык-байланы кым магадавас, оларга чоргаарланмас боор.

Чогаалчы Геннадий Яковлевич Снегирёв Тываның бойдус чурумалдыг черлерин кезип, аян-чорук кылганының түннелинде «Ак-көк Тыва» деп уруглар номун бижээш. Москваның «Малыш» дээр ном ундүрер черге парлаткан. Оон чырыкче үнген тиражы безин үш үс муң болган, ол бичиилерге төлептиг белек.

Чаа солун номда ак-көк Тываның делгем девискээринде кандыг аннар, куштар, балыктар барын чедингир, бөдүүн дыл-биле чуруп көргүскен, оон ынай тыва улустуң бойдуска хумагалыг, ажырымчы эвес чаагай чанчылдарын, аңчыларының найыралын, эш-өөрүүрээн көргүскен.

Номда орус, тыва улустуң аразында эп-найыралын база илергейлээн. Ынчангаш ук ном интернационалчы хөөнге чогааттынган.

Бичии номчукчуларны бир хаара түдар үүл — өөнүг чуруктар. Оларны чурукчу Николай Устинов аянныг, көрүүтүг кылдыр күүсеткен.

«Ак-көк Тыва» деп бичии уруглар номунун бүгү-эвилел номчукчуларына четкени биске улуг чоргаарал. Чүге дээрге ырак Тывада эки сеткилдиг, эриг баарлыг, төрелдек кижилер чурттап, ажылдап турарын олар билип алырлар, оон ынай тыва аңчыларының шаандагы бүдүүг чанчылларын соонуургаарлар. Чижээлээрге, тайга-таскылдарда түдүп каан казанак бажыңнарга хонган аңчылар дараазында келирлерге шай, дус дээн ышкаш хереглеттиннер үүлдерин ...ыяап-ла арттырын каар чанчылдыг. Ол база улуг рольдуг болур.

Ол ышкаш аннап, балыктап чораан, бир эки олчаомакка таварышпайн барган болза, ук эжинге деткимче көргүзүп, бар олчазын артыктап бээрлер, чүге дээрге аңчы кижи тыпкан ак-өлүүн кажан-даа харамнаныр, өскелерден оспаксыраа болбас чанчылдыг. А бир эвес улуг аң даялап каан болза, оон эзт-кежин кожаларынга ыяап-ла үлештирип бээрлер.

Чаа ном эге класс өөренгенчилерге бижиттинген, ында кижилер аттары киирбээн. ынчалзажок аң, куш, балыктар аттарын барык шуптузун өөрүг чуруу-биле кады киргени солун.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

Башкыларның август чөвүлел хуралдары

ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИН БОЛДУРБАС ДИЗЕ...

Чөөн-Хемчик райкүүскомунун улус өөредилге килдизи башкыларның август чөвүлел хуралын бо чылын, бүгү республика даазы ышкаш, мурнуку чылдарга көөрде бир янзы эрттирип, амгы үеде бүгүдеге дүвүренчиг айтырыг — элээдилерниң болгаш школачыларның кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктарын, наркомания база токсикомания айтырыгларын шыңгыы сайгарып чугаалашкан. Бо хире чидиг айтырыг сайгарган хуралга үүгле башкылар эвес, районнуң партия, совет органнарының улуртукчулары, совхозтар директорлары, парткомиар секретарлары, эмчилер, районнуң иштики херектер килдизин. деп ажылдакчылар болгаш депутаттар киришкен.

Эрткен өөредилге чылында районнуң улус өөредилге килдизинин кылып чоруткан ажылынын кыска отчёдун ол хүн—август 23-те үнген «Ленинчи орук» солунга парлааш (үүге үүве ийик, ону орус дылга парлаткан), конференция киржикчилеринге үлеп берген. Ынчангаш хуралга ол дугайында чугаа эвээш болган.

«1988-1989 чылга деңнээрге, эрткен өөредилге чылында район школаларының өөренгенчилериниң кем-херек үүлгедир чорув 10.4 хуу кызыылган. Ынчалзадаа бисти өске бир үүве дүвүредип турар. 89 чылдан эгелеп көрээлицер...» дээн сөстер-биле иletкелчи —райкүүскомунун улус өөредилге килдизинин эргелекчизи **М. В. Борбай-оол** чыл дургузунда болган хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң кол-колунга доктааган, кем-херек үүлгеткен өөренгенчилериниң тодаргай атсывын, үүлгеткен херектетинаны тудуп, оон суупун адаанга муң-муң дөрбелчин километр тарылга шөлдери, одарлар, арга-арыглар, шынаалар кире бээрин херекке албааныныш түннели ындыг болган.

Экологтуг халап бооп болурунуң дугайында ынангы дидим эвес сагындырыгларны кым-даа херекке албаан. Ам Каманың нефтяниктери бүгү арганарны ажыглап, сугже нефтиниң холужарын болдурбас аңгы улуг хемчегларни ап турар. Оон-биле кады нефтиниң хөй тывыштыг үези эрткен, чер иштинден үндүрүп ап турар нефтиниң шынары база эки эвес.

Бо берге байдалдан уштунарының аргазын нефтяниктер үүгле арендада деп көрүп турар.

ЧУРУКТА: Нижнекамск ГЭС-тиң суг хөөлбээнде ындыг ортулуктар кайы хөй.

М. МЕДВЕДЕВТИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

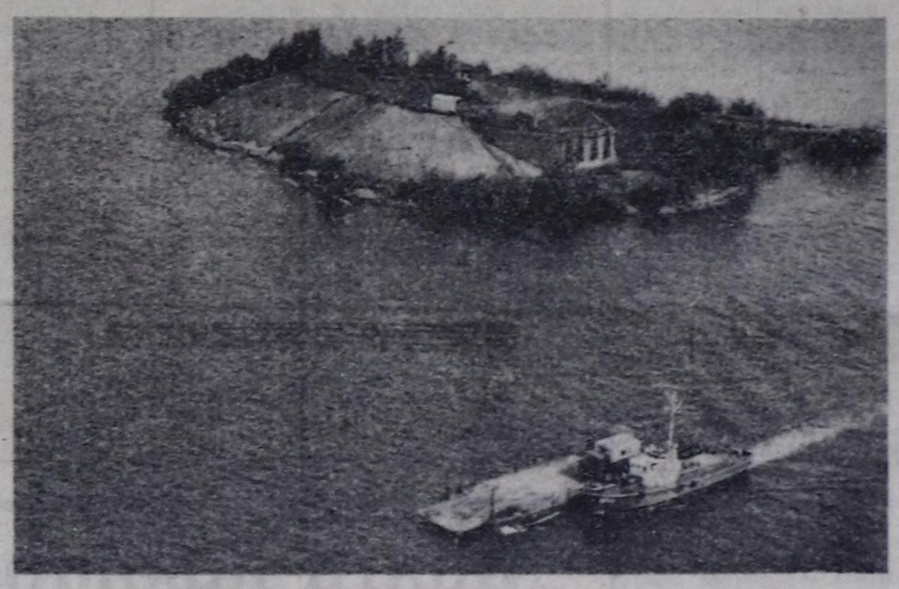

Татарияның девискээринде 30 ажыг чылдарның дургузунда казын тыпкан хөй нефтизинге Кама хем чоогунуң «кара алдыны» база немежин кирген. «Прикамнефть» эргелелдиң амыдыралында болгаш төөгүзүнде ниити чуртта болгаш адырда чоруп турар бүгү үүлдер база илерээн. Оларның тургустунуп келген үезинде чаа черлерни шингээдип, оруктарны салып, көвүүглер тудуп, шыңгыы доктаалдарны күүседип келген.

70 чылдарның төнчүзүнде Кама чоогунуң нефтяниктерни ала-чайгаар ортулуктарга тырлыр ужурга таварышкан. Нижнекамск ГЭС-тиң тудуу эгелээрге нефть тывыштыг хөй черлер суг хөөлбээниң адаанга барган. Чаа далайның девискээринге узун чалдар, оларның аразынга ортулуктар ынчаар тывылган.

Ынчангы ГЭС тудугларының үүлг хемчээлиниң аайы-биле Кама хемниң деңнелин 15 метр көдүрер плотинаны тудуп, оон суупун ийик-биле ужуп, ийик-биле ужуп, ийик-биле ужуп,